

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українське козацтво - це незвичайне явище у світовій історії, яке не має аналогів у жодній іншій країні. Колись Україна була відома як «країна козаків» і «козацька держава». Упродовж століть козацтво було найпотужнішою військовою, оборонною та духовною силою, що відважно боролася проти агресивної політики та мілітаристських армій сусідніх країн.

Слава волелюбних предків України і непохитна воля славних козаків живуть і донині. Війна України з росією ще раз підтверджує волелюбність та героїзм славних нащадків козаків. Тому, коли Україна перебуває в процесі становлення незалежної країни, як ніколи важливо вивчати героїчне минуле нашого народу. Знання історії рідного краю формує у молодого покоління України патріотичні цінності, усвідомлення родоводу та викликає почуття гордості за свій народ.

Історія козацтва - це фактично період у минулому України та її народу. По суті, на певному етапі своєї історичної еволюції козацтво почало віддзеркалювати загальні тенденції та закономірності розвитку українського народу як самостійної етнічної спільноти.

Нарешті, необхідно пам'ятати, що козацтво відіграло важливу роль у збереженні українського народу. Їхньою метою було забезпечити право на виживання, економічний і духовний розвиток українського народу.

Українська історіографія ввійшла в цю царину з фундаментальних праць з історії козацтва В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, П. Куліги, М. Грушевського та багатьох інших учених. Необхідно зазначити, що ці історики, по суті, задали золотий стандарт вітчизняної історіографії та значною мірою проклали шлях до серйозних наукових досліджень з історії цього соціального явища.

Однак, на жаль, темпи їхніх досліджень з часом сповільнилися. Коло істориків, які займаються вивченням козацтва, значно звузилося. І той статус, якого домоглися їхні попередники, також крок за кроком втрачався. До середини 1980-х років вивчення історії українського козацтва досягло критичної точки. Минули десятиліття з моменту публікації монографій В. Головуцького, К. Гуслистого, О. Апановича та Ф. Шевченка, які фактично охоплюють увесь корпус праць українських і радянських істориків.

На сьогодні в Україні створено безліч популярних і наукових праць, розповсюджено сотні сторінок оригінальних матеріалів, перевидано історичний доробок попередників - Г. Грабянка, М. Костомаров, М. Карамзін, М. Погодін та інших не менш відомих науковців. А з сучасних вчених даної тематики можемо виокремити: В.Кривошею, В.Смолія, В.Горобця, які також вивчали феномен козацтва та висвітлювали своїх наукових працях.

Мета і завдання дослідження. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази й узагальнення здобутків історіографії прослідкувати роль козацтва в становленні Запорозької Січі.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- охарактеризувати політичне становище, економічний та соціальний розвиток українських земель у XV – XVI ст., як складові виникнення українського козацтва;
- визначити етапи формування козацького стану в Україні, його суть та можливих «аналогів»;
- дати оцінку суспільним інституціям на Запоріжжі;
- визначити роль військово-політичної організації Запорозької Січі та розкрити роль Запорозької Січі у міждержавних відносинах Європи та Азії;
- розкрити основні елементи побуту, життя, звичаїв та релігійних вірувань козаків, а також охарактеризувати роль української жінки за часів козацької доби.

Об'єкт дослідження – козацька доба в історії України з характерними особливостями політичного устрою та інститутами влади.

Предмет дослідження – виникнення козацтва та становлення Запорозької Січі до кінця XVI століття.

Методи дослідження: у роботі використовуються методи формальної логіки, пошуково-джерелознавчий, бібліографічний, систематизаційний, фольклористичний, хронологічний, інтерпретаційний та культурологічний методи. Останній використовується в ході усього дослідження, що передбачає виявлення фактів, аналіз, синтез.

Крім того, виходячи з характеру теми, тобто з огляду на поєднання в ній теоретичних, практичних і методологічних аспектів, було використано комплекс таких дослідних методів: загальнонауковий – для встановлення зв'язку між суперечливими позиціями та виявлення нової якості знання шляхом аналізу різноманітних джерел; системний метод – для аналізу спадкоємності історичних попередників козацтва, становлення й розвитку військово-політичної організації і створення власної концепції виникнення та розвитку Запорозької Січі; історичний метод – для вивчення усього історичного шляху виникнення та розвитку українського козацтва; аналітичний метод – для переосмислення відомих фактів, аналізу археологічних, картографічних, фольклорних джерел та наукових публікацій інших авторів з метою виокремлення можливих і достовірних аспектів; порівняльний метод – для формулювання висновків щодо характеру теоретичних та археологічних досліджень; історіографічний метод – для вивчення теорії козакознавства та специфіки розвитку історії українського козацтва; хронологічний метод – для з'ясування дат історичних подій та еволюції в історичному процесі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає місці та ролі української жінки-козачки, яким належить величезна роль у історичному процесі творення народом матеріальних та духовних цінностей як суспільства, так і держави. Привілейоване становище жінки в добу козацтва.

Практичне значення результатів роботи полягає у можливості використання її результатів та матеріалів при написанні узагальнюючих праць з історії України, спеціальних курсів з військової історії України, а також у процесі викладання відповідних дисциплін у вищій школі та під час історикокраєзнавчої роботи.

Структура й обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг роботи – 86 сторінок, із них список використаних джерел 105 найменувань.

РОЗДІЛ I

ВИТОКИ ТА ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА В УКРАЇНІ

1.1. Політичне становище, економічний та соціальний розвиток українських земель у XV – XVI ст., як складові виникнення українського козацтва

Важко назвати тему в історії України, яка б викликала стільки ж інтересу, як історія українського козацтва. Козацтву присвячені численні науково-популярні, історичні та літературні твори, образотворче, музичне та усна народна творчість. Козацтво було героїчною сторінкою в історії України та національним військом. Сьогодні всі знають значення українського козацтва та Запорізької Січі, і на їхню честь 1 жовтня щороку відзначається День Покрови.

Характерною особливістю заселення українських земель у XV столітті було таке, що більшість населення проживала на колишніх територіях Київщини, Галичини, Волині, Польщі та Поділля. Південні землі, а саме Середня Наддніпрянщина та Запоріжжя, мали значні природні ресурси, але були незаселеними. Тут виникло нове соціальне явище. Українське козацтво - козацьке військо, організоване для захисту території Південної Русі, що спочатку входила до складу Литовського князівства, від степових армій Східного світу та загального наступу степовиків у рамках конфлікту між християнською та мусульманською цивілізаціями. Вони є своєрідними лицарями свободи, благородними захисниками своєї Батьківщини та одвічними охоронцями свободи і незалежності українського народу. Їх унікальність полягає в тому, що вони стали самостійним соціальним класом з певними правами і власною територією, незалежною від державного управління [100, с. 33].

Основною причиною появи цієї нової суспільної сили було посилення соціального, економічного та релігійного тиску на широкі верстви населення.

Подібно до хрестоносців, вони були авангардом східного християнства і стали своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів суворої дисципліни та вірності. Українські козаки вперше письмово згадуються між 1489 і 1492 роками, коли вони відбили татарські кораблі під Тягинєю.

Їхньою головною метою був захист рідної землі від навали тих, хто час від часу в будь-якій країні намагався загрожувати основам держави, і це було святою справою. Важко переоцінити значення козацтва в історії України:

- козаки захищали південні регіони України від нападів тюрко-татар;
- вони освоювали безплідні степові землі;
- брали участь у народних повстаннях;
- заклали підвалини козацької держави.

В українській мові термін «козацтво» означає суспільний стан, який звільнився від кріпацтва, займався сільським господарством і захищав свою батьківщину від іноземної агресії. Їх називали запорізькими козаками, оскільки їхня головна фортеця була розташована нижче дніпровських порогів, а столицею козацтва називали Запорозьку Січ. «Січ» походить від слова «сікти», що означає фортецю з дерева, хмизу або глини [100, с.35].

Першою Січчю була Хортиця (1553-1557), побудована Дмитром Вишневецьким. Під його керівництвом у 1552-1556 роках на острові Мала Хортиця була збудована фортеця, стіни якої не лише забезпечували безпеку, а й слугували своєрідною базою для експедицій на Крим та стали центром об'єднання запорізького козацтва. Очільник козацтва мав титул гетьмана. Повноваження гетьмана були значно обмежені польсько-литовським урядом. На чолі козацького війська стояв виборний кошовий отаман.

Дмитро Вишневецький (дата народження невідома - смерть 1563) - український князь (бл. 1552-1563), перший з довірених козацьких гетьманів. Походив зі старовинного волинського роду Гедиміновичів. Був землевласником на Кременеччині, у 1550-1553 роках обіймав посаду старости Черкаського та Канівського воєводств, близько 1552 року

побудував фортецю на острові Мала Хортиця (за іншими даними 1554-1555, 1556), яка стала прообразом Запорозької Січі [97, с.88].

Фактори, що сприяли виникненню та формуванню козацтва, є наступними:

- існування великих вільних земель з хорошими умовами для життя на кордоні між землеробською та кочовою цивілізаціями;

- досвід слідопитів, мандрівників та інших людей, які досліджували південні регіони;

- природне прагнення людей шукати кращої долі та мігрувати в пошуках самозбереження, самоствердження та самореалізації.

Серед причин виникнення українського козацтва можна виділити наступні:

- економічні - захоплення українських земель польськими та литовськими феодалами, нестача власної землі, як наслідок - міграція селян на «плантації», на Запорожжя та нижнє Подніпров'я;

- соціальні - посилення феодального гніту, формування кріпацтва;

- політичні - спроби встановлення польського контролю над втікачами на Наддніпрянщині;

- національно-релігійні - туга за православ'ям;

- військові - необхідність захисту кордонів від нападів Кримського ханства [87, с. 10].

Для самооборони козаки використовували табори. Табори - це квадратні пересувні фортеці, що склалися з кількох рядів возів, скріплених ланцюгами, в яких розміщувалися воїни. Табори використовувалися як у бою, так і для перевезень.

Під час тривалих облог та оборонних походів на возах насипали землю, утворюючи укріплення, а навколо них копали шанці (вовчі ями) з вбитими в дно гострими кілками.

Козаки могли здійснювати набіги на ворожі укріплення або плавати морями на чайках. Козаки були чудовими зброярами і виробляли порох. На

озброєнні були рушниці, пістолі, списи, шаблі, самопали, келепи (бойові молоти), сагайдаки, мотики, ножі, кольчуги, пищалі та гармати. Однак особливо вирізнялися запорізькі майстри з виготовлення човнів-гармат.

Як і інші армії, козацьке військо мало свої військові атрибути, такі як прапори, булави, птахи, бунчуки, геральдичні печатки. З кінця XV століття і далі, як свідчать записи, козаки з'являються в степових регіонах півдня України. В умовах прикордоння сформувався особливий тип козака. Його характерною рисою є співіснування постаті воїна і трудівника. Важливістю внеску Вишневецького у формування козацтва полягає в тому, що, на відміну від старост інших міст півдня України, він першим розпочав роботу на Запоріжжі і побудував оригінальну фортецю Запорозьку Січ.

Формування самобутнього козацького способу життя та побуту поступово перетворило козацтво з міжстанової ієрархії в українському суспільстві в 70-80-х роках XVI століття на незалежну націю [81, с. 216].

Так, через подальше закріпачення та посилення національного і релігійного гніту в Україні багато селян почали тікати в степи, де, незважаючи на татарську загрозу, не було влади польських панів. Це була форма пасивного протесту. Тікали міщани, скинуті священики і бідні аристократи, переважно зі Східної Галичини, Волині, Західного Поділля і північних районів Київщини. Більшість емігрантів були українцями, але були також поляки, молдаване, росіяни та білоруси. Спочатку вони виїжджали в степи тільки влітку, де могли вільно обробляти землю, ловити рибу, розводити бджіл і полювати. Вони збиралися в групи і обирали отаманів. Вони часто самі організовували рейди, щоб запобігти татарським набігам, а іноді нападали на купців. Взимку вони поверталися до своїх домівок, захищених фортецями, і платили данину королівським старійшинам. Пізніше цих людей стали називати козаками.

Д. Яворницький, відомий дослідник запорозького козацтва, у своїй «Історії запорозьких козаків» вказує, що витoki козацтва слід шукати не в Європі, а в Азії. До такого висновку приводять як лінгвістичні міркування,

так і історичні відомості. Слово «козак», а точніше «казак», безумовно, є східним словом, як і Аксак, Гайдамак, Кишлак, Абак та подібні слова, що закінчуються на «ак», у багатьох інших тюркських мовах [103, ст. 77].

Слово «казак» стало відомим в XI столітті серед половців, тюркського народу, і половецькою мовою означало «вартовий, передній, вдень і вночі». У Криму це слово відоме з XIV століття. У широкому розумінні «козак» - це вільна і незалежна людина, шукач військових пригод.

На думку В. Крушинського, історичне визнання козацтво в Україні отримало в 1471 році, коли Київське князівство стало воєводством. Однак перша згадка про козаків в Україні датується 1489 роком і стосується експедиції, організованої сином польського короля Яном Альбрехтом проти татар [54, с.89]. На думку польського історика М. Бельського, польському війську вдалося просунути на південь через подільські степи завдяки місцевим козакам-провідникам [1, с.23].

Водночас дехто вважає, що першими козаками були бродяги, які блукали степами в пошуках кращої долі. Вперше вони згадуються в Іпатіївському літописі 1147 року.

Поступово козаки почали осідати в степах: У середині XVI століття в родючих степах півдня України з'являються козацькі хутори, слободи, а згодом і села. Перші козацькі слободи були розташовані вздовж знаменитого татарського «Чорного шляху» вздовж річки Тясмин біля Чигирини, вздовж річки Ташлик біля сучасного міста Сміла, а також вздовж річок Конилка та Гірський Тікич біля Умані.

Батьківщина козацтва розташована у східній та південно-східній частині Вінницької та Черкаської областей України, на південь від сучасного Києва.

Життя козаків у наддніпрянський період було суворим і вкрай небезпечним. Навіть працюючи на землі, вони повинні були постійно носити зброю, щоб захистити себе від турків і татар. З роками козаки вдосконалювали свої військові навички та організацію, виробляли якісну

зброю та порох. Озброєні козаки не тільки захищалися від кримських набігів, але й почали нападати на татарські фортеці: У 1489 році козацькі війська воювали проти татар під Тавані на лівому березі Дніпра, біля Таманської ущелини біля фортеці Іслам-Городок; у 1492 році козаки напали на татарські кораблі; у 1494, 1496 і 1498 роках українські козаки разом з донськими козаками провели успішні операції проти татар і змусили Кримське ханство побудувати кілька укріплень на Дніпрі та Перекопі для самооборони.

У 1521 році він здійснив похід на Таврію, у 1523 році - на Крим, у 1524 році - на Тамань, у 1528 році - на Очаків і зайняв Очаків у 1545 році. У результаті цих ранніх походів козаки часто визволяли полонених українців і здобували багату здобич. Польський і литовський уряди намагалися використовувати козаків у власних цілях. Уряди, які не мали значних військових сил на півдні України, почали залучати козаків до оборони південного кордону від татар [55, с. 222].

Роки після здобуття Україною незалежності значно розширили можливості дослідження козацтва. З'явилося багато нових наукових праць, як вітчизняних, так і зарубіжних, присвячених широкому спектру тем, пов'язаних з історією козацтва.

Водночас незмінними залишилися діаметрально протилежні оцінки цього явища, яких дотримувалися польська та російська історіографії - від патріотичних до огульно вульгарних. Огляд внеску козацтва в еволюцію українського суспільства протягом трьох століть допоможе певною мірою прояснити справжню картину.

Таким чином, початок козацтва можна простежити у XV столітті. Найсміливіші та найвідчайдушніші люди приходили у вільний прикордонний регіон польсько-литовського воєводства, і їхні умови життя змушували їх організовуватися у військо. Серед них були як селяни-втікачі, так і авантюрні підприємці. Вони були різних національностей, але більшість становили українці. Козаки селилися у верхів'ях Дніпра, Південного Бугу та його приток. Важливими регіонами для формування українського козацтва стали

міста Канів та Черкаси. У Росії козаків здавна називали черкасами. Козацький устрій був демократичним. Козаки були об'єднані в громади, всі справи вирішувалися на радах, а отаманів та інших посадових осіб обирали. Козаки мали власні господарства і заробляли собі на життя різними способами, такими як землеробство, пастушество, різні ремесла, промисли, торгівля або просто військова справа, наймана праця чи полювання [44, с. 26].

До середини XVI століття козаки не були незалежною, організованою соціальною групою, але в першій половині того ж століття почали з'являтися перші лідери та організатори українського козацтва, як правило, урядовці або старости. Вони організували оборону південного кордону від татар, і козацтво стало важливою військовою силою в регіоні. Серед цих урядовців і старост найвідомішими були такі імена, як Євстахій Дашкевич, Прецлав Лянцкоронський і Бернард Претвич.

Отже, саме різноманітні соціальні процеси безпосередньо вплинули на витоки формування козацтва. У першій половині XVI століття литовський уряд через необхідність відбиття татарської навали створив військовий контингент на південному кордоні. Так, до козацтва приєдналися старости, слуги великого князя та представники місцевої адміністрації. Уходництво принесло на величезні степові простори величезну хвилю людей, але вони були мало пов'язані безпосередньо з матеріальним виробництвом і здебільшого походили з міст і містечок. Втім, цілком імовірно, що частина селян, які на той час були особисто вільними, також займалися козацьким промислом.

Поглиблення суспільного поділу праці та розвиток товарно-грошових відносин у першій половині XVI століття супроводжувалися посиленням привілейованих класів. Як наслідок, значна частина української шляхти в південних регіонах сформувала нову хвилю козацтва: У другій половині 16 століття експансія Польщі та посилення соціальних і етнорелігійних репресій призвели до обезземелення значної частини селянства і міщанства, частина з

яких набула козацьких прав. До лав козацтва вливалися також представники шляхти як українського, так і польського походження [46, с. 84].

Класовий характер українського козацтва сформувався завдяки залученню козаків на державну службу з 60-х років XVI століття. Водночас витоки козацьких прав визначалися історичним досвідом і ґрунтувалися на певних традиціях суспільного життя. Український середньовічний лицарський клас бояр за військову службу отримував звільнення від феодалних податків і повинностей, а також право власності на майно. На відміну від останнього, козаки отримували винагороду за виконання своїх службових обов'язків переважно грошима та сукном.

Водночас реальна власність на землю становила економічну основу козацької держави. Шляхта користувався привілеями, мала власну судову систему і особливе адміністративне підпорядкування. Поява цих елементів у житті козацтва припадає на створення реєстрового війська. Управління козацтвом, включаючи судові функції, здійснювалося старшиною Війська Запорозького.

Згодом викристалізувалося кілька версій, що пояснюють походження козаків:

- «хозарська» - ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;
- «чорно-клобуцька» - вбачає в них нащадків «чорних клобуків» - тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;
- «черкаська» - вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;
- «татарська» - виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства - козацтво;

- «автохтонна» - доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

- «болохівська» - пов'язує козачину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

- «бродницька» - висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі - «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

- «уходницька» - пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

- «захисна» - пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

- «соціальна» - факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання [39, с.98].

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність появи і становлення козацтва. Тому що кожен з них заснований на якомусь одному факторі з економічної, етнічної, військової або соціальної сфери. У той же час більшість з них містять розумні зерна, і їх синтез дозволяє наблизитися до правильної відповіді.

Виникнення тих чи інших історичних явищ, як правило, викликано сукупним дією факторів двох категорій (межі досить умовні): тих, які допускають виникнення даного явища, і тих, які його вимагають.

Факторами, які дозволили з'явитися і сформуватися козацтву, були:

- існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;
- природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації [39, с.100].

Необхідність появи козаків обумовлена:

- зростанням великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;
- посиленням феодалної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;
- зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар [39, с. 102].

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

1.2. Формування козацького стану в Україні

Історія вчить нас, що ефективним є те, що захищає себе. І наш спосіб життя - це козацький спосіб життя вільних людей, які зі зброєю в руках захищають свої Богом дані свободи і права. Сьогодні ми повинні продовжувати велику місію козацтва. Козацтво має знову стати захисником честі і гідності, традицій і культури України.

Козаки - хоробрі воїни з колоритною зовнішністю, які з юності вправно володіють шаблею і з великою майстерністю їздять верхи на конях. Чи є вони слов'янами, чи представляють дванадцять східних народів? Чи їхня схожість ґрунтується на культурних і соціальних характеристиках? Існує кілька теорій щодо формування козацького стану в Україні.

Найромантичніша теорія полягає в тому, що він зародився в середовищі козацької старшини. Згідно з нею, козаки є прямими нащадками хозарів, які колись заснували могутнє Хозарське царство. Як було зазначено у попередньому розділі, ця точка зору ґрунтується на схожості назв «козаки» і «козари». Ця теорія не набула поширення в науковому середовищі, але вона наочно демонструє прагнення козацтва представити себе як окремий суб'єкт, що не має жодного зв'язку з українськими селянами. Друга популярна теорія, що підкреслює незалежність українського козацтва, виводить його походження від бродників або берладників, етнічно змішаної групи з причорноморських та приазовських степів, що мешкала переважно в пониззі річок Дістер, Дніпро та Дон [22, с. 225].

У цей же період виникла теорія «вартових», згідно з якою певна категорія мешканців прикордонних зі степом районів влітку переходила на південь для сезонного рибальства. Вони були організовані в групи і займалися переважно полюванням і рибальством. Однак незрозуміло, чому бідні, обірвані селяни, які наважилися вийти за дніпровські пороги,

незабаром, немов за помахом чарівної палички, перетворилися на українського Джона Рембо.

Сучасні дослідники акцентують увагу на осілому характері українських селян, які були прив'язані до землі до кінця XVI століття. Тому вони не могли стати основою для заснування козацтва. Основою українського козацтва була категорія «служивих бояр» або «панцирних бояр» [25, с. 234].

У XV-XVI століттях у Великому князівстві Литовському відбувався процес юридичного закріплення шляхетського походження (шляхта), і незабаром шляхта стала закритим клубом, до якого неможливо було вступити. Водночас литовські та польські мільйонери засновували великі фермерські господарства і забирали землі «боярських слуг». Останні втрачали як свої соціальні права, так і економічну базу. Вони повністю втратили свої колишні привілеї і зіткнулися з перспективою переходу до категорії звичайних селян. Зміни в соціальній структурі торкнулися й інших верств населення. Більшість селян терпіла кріпосне право, зціпивши зуби. Якщо селяни і тікали від своїх панів, то лише на відстань у кілька десятків кілометрів.

Українське козацтво не було позбавлене східного (татарського) впливу. Подібні «вартові» були і в сусідньому Кримському ханстві. Щоправда, їхня чисельність була значно меншою. Филон Джалій, один з найвідоміших помічників Богдана Хмельницького, був татарського походження. Мамай став культовою фігурою українського козацтва, а всі українські символи, від оселедця до шароварів, мають явно східне походження. Саме слово «козак» також має східне походження. Вперше слово «козак» з'являється в Codex Cumanicus, словнику християнських текстів, написаному кримськотатарською мовою в XIII столітті. У Кодексі слово «козак» означає сторож; у 1308 році «козаки» згадуються в кримському місті Судак, але в цьому випадку це вже не сторожі, а розбійники; у XV столітті козаки - це або козаки-вартові, що супроводжують і охороняють кав'ярні, або в двох іпостасях: козаки-розбійники, що здійснюють набіги на каравани. У цьому ж

значенні термін став використовуватися в українському прикордонні [26, с.150].

Українські козаки вперше згадуються у 1489 році. У хроніці Мартіна Бельського згадується, що козаки, які також виконували функції розвідників, супроводжували польсько-литовське військо в поході проти татар. У цей же період на Таванському броді Дніпра козаки пограбували московський купецький караван. Про ватажків перших козаків майже нічого не відомо. У літописах і документах згадуються лише імена литовських прикордонних панів і воєвод [1, с.33].

Важко сказати, яку роль вони відіграли у формуванні козацтва. Однак з упевненістю можна сказати, що вони були не просто козацькими ватажками, а часто використовували козаків для боротьби з кримськими татарами та для інших корисних справ. Одним з перших прикордонних адміністраторів, пов'язаних з козаками, був Юрій Пац, київський адміністратор, який грабував козаків у московських купців. Невідомо, чи отримав воєвода частину здобичі. Можливо, набіг на караван відбувся без його відома. Богдан, Голубець і Васько Жила - ось деякі відомі імена, пов'язані з цією акцією.

Відомим сучасником Паца був князь Богдан Глинський, воєвода черкаський, який у 1493 році організував експедицію в пониззя Дніпра (річка Низ) і розграбував щойно збудовану татарами Очаківську фортецю. Згідно з документами, козаки вже були офіційно включені до складу воїнів, що служили наступнику Паца - Дмитру Путячичу. Пограбовані татарські товари були виявлені під час обшуку, проведеного черкаським старостою Семеном (Сеньком) Полозовичем на прохання великого князя литовського Олександра. Полозович був чи не першим серйозним кандидатом на звання «організатора українського козацтва». Мартин Бельський називав його «славним козаком, Полозом Русаком». У 1508 та 1511 роках С. Полозович здобув перемоги над татарами [1, с.35].

Справжнє відродження козацтва в Україні почнеться тоді, коли до лав козацтва поповниться молодь, яка переймається проблемами народу, прагне

кращого сьогодення і працює заради духовно і матеріально благополучного майбутнього. Сьогоднішні козаки повинні чітко усвідомити, що вони є господарями всієї козацької громади і нації в цілому, відмовитися від егоїстичних цілей і поставити на перше місце служіння народу, налагодяться тісні зв'язки козаків з науковцями та освітянами, налагодиться співпраця в галузі дослідження козацької історії та культурної спадщини. При налагодженні зав'язків відроджене козацтво стане широким суспільно-політичним і культурним рухом, що об'єднує всі верстви українського народу, здатним вирішувати нагальні проблеми сьогодення цивілізованим шляхом, для народу, в ім'я народу.

Важливою ланкою в еволюції українського суспільства в пізньому Середньовіччі та на початку нової ери були козацькі верстви, які впливали на всі аспекти життя: економічний, політичний, соціальний розвиток, етнокультурні процеси. В умовах іноземного панування козаки виступали захисниками українських етнічних груп перед лицем загрози фізичного знищення та духовної асиміляції. Сформована з представників різних соціальних класів, вона стала вираженням національних інтересів і зробила вирішальний вплив на формування національної самосвідомості українців.

Незважаючи на відсутність державності, жорстку політику уряду Речі Посполитої, козаки змогли домогтися визнання іншого правового статусу, який визначив місце козацтва в системі соціально-економічних і політичних відносин. У той же час були встановлені морально-етичні цінності «лицарських людей», які вплинули на їх світогляд і кодекс поведінки. Все це дає підставу стверджувати, що до середини XVII століття козацтво остаточно сформувалося як соціальний стан українського суспільства [32, с.99].

Походження козацтва було природним результатом багатовікової боротьби аграрного населення, яке оселилося зі степовими кочівниками в зоні «Великого кордону», що розділяла цивілізації Європи та Азії. Існування типологічно подібних соціальних явищ в Болгарії, Угорщині, Трансільванії, Волощині, Московії не обмежується правовими нормами держави,

визначеною схемою організації вільних людей, всі вони відбувалися і розвивалися в межах однієї епохи (XV-XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою. структура, економічна і військова професія, соціальний статус. Водночас подібність українського козацтва з аналогічними явищами не виключала його специфіки та унікальності щодо його місця та ролі в історії країни. Адже еволюція українського козацтва сприяла формуванню вищої форми суспільних інституцій-держави, яка відіграла провідну роль у його становленні.

Юридичне становлення козацького стану йшло досить складним шляхом через бажання польських панів домагатися необмеженої влади в суспільстві того часу. Серйозною перешкодою на шляху до цього процесу також було іноземне панування в Україні. Але козацтво, як нова соціальна сила, протистояло несприятливим ситуаціям потужною енергією і поведінковими рішеннями. На кристалізацію класових прав вплинули відносини між козаками та представниками різних соціальних верств, а також з місцевою та центральною владою [36, с.119].

Козаки перейняли основні елементи соціальних привілеїв у бояр і шляхти, а затвердження польсько-литовським федеральним урядом реєстрової армії в 70-х роках XVI століття ознаменувало початок визнання нового соціального статусу. За реєстром були закріплені багато прав і привілеїв-свободи, які відрізняли козаків від інших верств суспільства того часу, імунітет від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування і судовий розгляд, право володіти маєтком.

Однак польська влада побачила в козаках реальну загрозу українському правлінню, оскільки козаки брали участь у повстанні в кінці XVII століття - першій половині XVI століття. Таким чином, з'явилося кілька спеціальних постанов Варшавського вального Сейму, які значно обмежували і навіть скасовували права козаків. Відновлення IX було повністю зафіксовано в Зборівському мирному договорі 1649 року і в «Березневих статтях» 1654 року. Правові норми цих документів також вказують на те, що козацтво

перетворилося на соціальну державу козацької держави Україна. Економічні та політичні важелі влади опинилися в руках бригадирів, інтегрованих у привілейовані соціальні ієрархії [37, с.66].

Формування козацької держави тісно пов'язане з відродженням української держави. Демократична основа суспільних відносин, що склалася в Запорізькій громаді, активно поширювалася в сільській місцевості під час козацького повстання в кінці XVI - першій половині XVII століття. Таким чином, козаки перейняли естафету державних функцій у представників князівської родини і дворян. Очолюючи національно-визвольний рух, вона домоглася значного прогресу в еволюції політичних ідей українських етнічних груп. Прагнення козацтва здобути автономію в межах Речі Посполитої трансформувалося в ідею створення власної держави, яка реалізувалася в ході Національно-визвольної війни.

Отже, протягом XV-XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства - козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу. Ґрунтом для формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння, природне прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася в XV ст.; посилення соціально-економічних протиріч та релігійного і національного гніту; зростання зовнішньої загрози з боку турків та татар [40, с.10].

1.3. Козацтво та його можливі «аналоги»

Козацтво відіграло провідну роль в історії України протягом століть. Згідно з історичними джерелами, українське козацтво стало головною військовою силою українців протягом двох століть. Для того, щоб об'єктивно пояснити цей феномен, необхідно бачити його в контексті світової історії. І тут важливо шукати паралелі між українським козацтвом у різні періоди і в різних країнах. Тому що, аналізуючи паралелі між козацтвом, можна знайти схожість між козацтвом і подібними закритими спільнотами в інших країнах. Козацтво досягло високого рівня організації у світі, і саме це робить українське козацтво унікальним.

Це питання досліджували такі науковці, як В. Брехуненко, Я. Дашкевич, В. Смолій, С. Леп'явко. Українське козацтво сформувалося в межах Великого Кордону, кордону між європейською та азійською цивілізаціями. Ярослав Дашкевич був першим українським дослідником, який розробив теорію Великого Кордону. На його думку, цей кордон існував як міждержавна зона, де взаємні культурні, політичні, військові та релігійні чинники стали нормою для пограничних явищ. Тому цікаво шукати українсько-козацькі аналоги в цьому регіоні [24, с.65].

Одним із козацьких аналогів є орден рицарів, заснований під час хрестових походів 1096-1291 років. Під час розгортання конфлікту між християнством та ісламом сформувалися ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонських лицарів, які вели запеклу боротьбу з мусульманами. Ці лицарі, які діяли незалежно і були важливою збройною силою під час хрестових походів, занепали після поразки в них.

Яскравим прикладом є козацтво на Балканах, з початку XV століття Хорватія почала відчувати загрозу з боку турків. У другій половині століття

турки організували численні руйнівні набіги на хорватську територію. В результаті постійних нападів ситуація в Хорватії значно погіршилася. Король Матвій Корвін вирішив доручити захист Хорватії вихідцям з південних слов'ян. Їх називали ускоками, а згодом граничарами. Життя прикордонного народу було нелегким. Вони перебували в постійній небезпеці, а з іншого боку, селяни в прикордонних регіонах перебували в набагато привілейованішому становищі, ніж у сусідніх регіонах. Граничари заявили, що краще помруть, ніж підкоряться своїм сеньйорам і священикам, і наприкінці XIII століття спалахнула серія повстань проти влади, які врешті-решт ліквідували автономію граничарів. А наприкінці XIX століття, коли були ліквідовані військові кордони, граничари зникли з політичної сцени [53, с.135].

Кордон між християнством та ісламом на Балканах найдовше проходив угорськими землями. Перші військові конфлікти між угорцями та турками відбулися наприкінці XIV століття. Внаслідок постійних нападів турків на Угорщину сформувалися різні військові та інституційні спільноти, серед яких були секеї, гайдуки, дворяни-одnodворці, гарнізони прикордонних фортець та куруци. Найдавнішою незалежною військовою спільнотою були секеї, які мешкали вздовж східного кордону Трансильванії. Територія секеїв була поділена на незалежний королівський домен, яким керував граф. Формальне самоврядування відбувалося всередині спільноти секеїв, зборами по всьому регіону та землях секеїв. Секейські громади жили самостійно. Секеї несли лише військову службу і були частиною військово-феодальної системи.

Водночас всередині громади зберігалася соціальна ієрархія. Секеї формально поділялися на офіцерів, командирів кавалерії та командирів піхоти. З набуттям досвіду гайдуки поступово формували власні поселення. Одним з найбільших досягнень гайдуків було отримання ними колективного дворянства, але великі царі накладали багато обмежень на права гайдуків.

Однак влада, побоюючись могутності гайдуків, спочатку вирішила заборонити перехід із селян у гайдуки, а згодом позбавила гайдуків їхніх привілеїв. Рух круків - це група дрібних господарів, селян-перебіжчиків і солдатів у прикордонних фортецях. Вони діяли в Трансільванії та Верхній Угорщині. Вони виступали проти австрійського правління і часто повставали проти його влади. Порівняльний аналіз історії мусульмансько-християнських прикордонних регіонів підтверджує формування українського козацтва, оскільки схожі соціальні групи існували в схожих умовах і виконували схожі функції.

Українське козацтво знайшло свою подібність у середовищі християнських козацьких спільнот Східної Європи. Першими сформувалися донські та волзькі козацькі спільноти у 30-40-х роках XVI ст., за ними - галевинське козацтво у 60-х роках XVI ст. та терське і яйцьке козацтво у 1570-х роках [65, с.145].

Таким чином, витоки козацтва є результатом багатовікової боротьби в регіоні «Великого Кордону», що розділяв європейську та азійську цивілізації. Типологічно схожі соціальні групи існували у Франції, Хорватії, Угорщині, Трансільванії та Московії. Всі вони виникли хронологічно в один і той самий час, у XV-XVI століттях, мали спільні риси у внутрішній структурі, економічній організації та соціальному статусі, а також виконували схожі завдання. Однак подібність українського козацтва до світового не скасовує його унікальності. Адже лише еволюція козацтва в Україні сприяла формуванню соціальної організації держави.

Питання про вплив Сходу на козацтво не залишилося без уваги дослідників. Хоча слід зазначити, що сучасники козака вже писали про східні риси козацтва. Однак до таких описів і особливостей (автори XVI-XVII століть часто називали українських козаків татарами і зараховували їх до східних народів) слід ставитися дуже обережно і не приймати їх за чисту монету. Значна частина істориків того часу не бачила козаків своїми очима, а використовувала легенди з «другої руки».

На додаток до плутанини, існував той факт, що більшість військових термінів, використовуваних козаками, були турецького походження: козаки, бунчук, табір, отаман, майдан і т.д. У ХІХ столітті українських істориків також не дуже цікавив чужий вплив на козацтво, оскільки соціальне замовлення досліджень був іншим. Народ України вступив в епоху державного будівництва, необхідно було сформувати безліч національних героїв, і козаки найкраще підходили на цю роль. Тому історики, на прохання суспільства, що вихваляли козацтво та їхній внесок у становлення української держави, не стали обирати коріння цього явища. ХХ століття принесло нові ідеології та нові виклики історичній науці. За радянських часів вивчення історії козацтва перебувало під особливим контролем влади: тематика вивчення була обмеженою і ідеологічно вивіреною, спроби вийти за рамки швидко припинялися. Фактично, дослідницька студія козаків перебувала під негласною заборонаю.

Вже наприкінці радянського існування, коли ідеологічний апарат дав тріщину, у вітчизняну історичну науку почали проникати альтернативні теорії та концепції. Однією з них була американська Теорія великого кордону.

Теорія Великого кордону дозволила по-новому поглянути на історію козацтва і побачити не тільки унікальних гравців в історії, а й типових представників великих прикордонних зон на стику цивілізацій, що тягнуться від Іспанії до Каспійського моря. Оскільки теорія Великого кордону є методологічною основою мого обговорення теми східних впливів, випробуваних українським козацтвом, має сенс коротко зупинитися на основних трактатах цієї теорії, перш ніж приступити до історичного огляду теми [60, с. 45].

Теорія Великого кордону була оголошена молодим американським істориком Фредеріком Джексоном Тернером наприкінці ХІХ ст. Дуже швидко вона стала домінуючою теорією у американській історіографії. Основні тези Тернера зводилися до наступного: американська держава

виникла на кордоні європейської цивілізації та індіанського світу; цей кордон не був непроникний; обидві сторони зазнавали взаємного впливу; американські колоністи були змушені пристосовуватися до нових умов життя і творити нові форми суспільних відносин - так виникла американська демократія; аналогічні кордони існують по всьому світі (цю тезу додали і детально розробили послідовники Тернера) [30, с. 230].

Як зазначалося, Я. Дашкевич був першим, хто запропонував поглянути на історію України крізь призму теорії Великого кордону. Особливо історик наголошував на тому, що кордон був рухливий і крізь нього проникали елементи матеріальної та духовної культури. Ідеї Дашкевича підхопили інші історики і на сьогодні можемо констатувати факт популярності такого підходу особливо у козацьких студіях [24, с.33].

В. Брехуненко у своїх дослідженнях порівнює козацькі спільноти на Великому кордоні (запорозькі, донські, яїцькі, терекські, волзькі козаки) [11, с.90], а С. Лепявко визначає аналогічні українському козацтву спільноти на Балканах (гранічари, гайдуки, ускоки, секеї) [59, с.105].

Праці цих істориків мають концептуальний характер. Про конкретні запозичення та форми впливу Сходу на козацтво писали Івангородський К.В., Поух А.В., Грибовський В.В. [33, с.10]. П. Кралюк взагалі стверджує: «подобається нам це, чи ні, але головні ознаки козацтва, зокрема українського, є не слов'янського, а радше, тюркського походження. Важко це пояснити зовнішніми впливами, тривалим контактом християнських і тюркських козаків. Переконливіше виглядає те, що християнські, зокрема українські, козаки брали собі за взірець уже існуючі тюркські ватаги. А можливо, навіть на початку формувалися на базі таких ватаг» [50, с.180].

Тема східних запозичень більш розвинута у дослідженнях філологів та етнографів. Вони відзначають як конкретні приклади лексичних запозичень, так і загальний вплив східних сусідів на побут та способи господарювання на півдні України. Тепер повернімося до головного питання: чому ж у козака Мамає східне обличчя? Відповісти, що Мамай був людиною Сходу у

більшому ступені аніж українцем було б занадто провокативно, та й не правильно, але й ігнорувати дуже потужний східний вплив на козацтво теж не вірно.

Тому необхідно впершу чергу розглянути етнічний склад козацтва. Абсолютна більшість сучасних українців без вагань кажуть, що козаки були українцями. Це те, чого нас навчають у школі. Але реальність не завжди збігається з тим, що описано в шкільних підручниках. З самого початку існування українського козацтва до нього входила значна кількість неукраїнського населення. Хоча етнічна складова України домінувала. Принаймні кількісно. Що стосується ранньої історії козацтва, то джерел мало, тому дослідникам доводиться використовувати дуже розпливчасті кількісні характеристики. Звичайно, реєстр є цінним джерелом інформації, але їх «об'єктивність» у висвітленні державного складу козацтва сумнівна, оскільки в нього входили люди, які займали вищі пости в козацькій ієрархії на момент складання того чи іншого реєстру [49, с.98].

Тому, вважаємо, продуктивніше розібратися в тому, як вплив Сходу проникло в козацьке середовище. Якщо відкинути крайню точку зору про те, що українське козацтво сформувалося на основі турецької козацької групи (ця позиція автоматично означає, що козацтво з самого початку було східним явищем і в кінцевому підсумку українізувалося під впливом процесу колонізації степової зони Центрального Подніпров'я), то по-перше, це культурне запозичення, здійснене козаками. Живе в прикордонній зоні банда мисливців, мисливствознавиць і просто втікачів потрапила в незвичайні природні умови. Ось чому найпростіший спосіб-вдатися до прямого запозичення у татар, які довгий час жили в такій ситуації.

Наявність значної кількості східних елементів у культурі і побуті козаків неодноразово відмічалася дослідниками. Від східних сусідів козаки запозичили майже всю військову термінологію. Класичними прикладами є козацька шабля – східна зброя, на відміну від шпаги та рушниця, яку козаки називали «яничарка». Певні елементи зовнішнього вигляду, як оселедець,

теж є східного походження. Ще один шлях запозичення – безпосередньо через татар, які служили у війську Корони польської, Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої.

Інший канал східних впливів на козацтво – жінки. Під час походів на кримське ханство та Османську імперію козаки захоплювали досить значну кількість полонених. З-поміж полону були і жінки, які потім ставали дружинами козаків. Зважаючи на традиційне шанобливе ставлення до жінки в українському соціумі, можна припустити, що ці жінки не зазнавали агресивних асиміляційних впливів. Звісно, говорити про вплив жінок-татарок на військову тактику козацтва смішно, але на господарство, декор, кухню вони безсумнівно впливали. Саме явище шлюбу між козаком-християнином та татаркою-мусульманкою вже будить інтерес історика, адже шлюб із adeptами іншої віри заборонений, як християнською, так і ісламською традицією.

Мабуть, мають рацію дослідники, які радять не перебільшувати рівень християнізації козаків та зважати на особливе ставлення «людей війни» до релігії, яке отримало назву «жовнірська віра».

Отже, українське козацтво від самого початку свого існування перебувало під потужним впливом тюркських народів. Цей вплив не можна окреслити як просто запозичення у сусідів. На думку дослідників, є підстави говорити про те, що у козацтві, відбилися впливи різних народів: український надав козакам кількість і яскраво виражену етнічну та конфесійну приналежність; польський приніс елементи політичної культури із шляхетського середовища; тюркський вплив найповніше виразився у військовому мистецтві козаків. Поставлені на початку дослідження питання перебувають ще далеко від остаточної відповіді. А щоб описати східне обличчя козака Мамаєя слід спільно працювати представникам різних наук: історикам, філологам, культурознавцям, антропологам [51, с.70].

РОЗДІЛ II

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

2.1. Суспільні інституції на Запоріжжі

Козацтво відіграло важливу роль у багатовіковій історії України. Спираючись на свої глибокі історичні традиції, вони відродили процес українського державотворення, який був перерваний іноземною агресією. Однак, оцінюючи казахську державу, часто застосовують сучасне розуміння поняття «держави». Однак дослідження державотворення в казахській історії вимагає, перш за все, дотримання часового елементу: Як застерігає В. Антонович, неприпустимо переносити поняття і факти з більш пізнього періоду на більш ранній.

Водночас, здається, немає підстав для твердження, що козацтво створило повноцінну державу. У цьому контексті доречним є термін «націоналізація». Таким чином, Запорозька Січ стала місцем, де козацтво продовжило українські державницькі традиції. Тут була створена нова українська (козацька) держава. Загальновідомо, що основними ознаками держави є наявність спеціальних організацій та установ, які виконують функції державної влади, законів, що встановлюють певну систему норм, схвалених державою, та певної території, на яку поширюється юрисдикція держави [2, с.6].

Всі ці ознаки притаманні Січі, а своєрідні історичні обставини та умови життя самих запорожців створили образ держави, притаманний саме козакам. Козацтво створили власні військові, політичні та економічні організації і поступово перетворилися на своєрідну державу зі значними територіями контролю, тисячами солдатів, адміністративними структурами, національною скарбницею, традиційними законами і символами. У науковій літературі Козацька держава розглядається у двох аспектах: Запорізька Січ та Гетьманщина.

Цей розділ присвячений державній структурі, що виникла на Запорізькій Січі. Ця нація, яку зазвичай називають Українською козацькою республікою, народилася в Наддніпрянщині в перші десятиліття XVI століття. Для всіх більш ранніх і, власне, всіх пізніших державних утворень характерним є те, що вони формувалися в умовах, коли суспільство набувало ознак цивілізації. Очевидно, що саме питання про ознаки цивілізації в козацтві є важливим для розуміння тогочасного державотворення. Адже відомо, що козаки формувалися як маргінальна верства населення з мобільних, нонконформістських елементів на периферії суспільного життя.

У цьому контексті використання поняття «цивілізація» по відношенню до казахів видається проблематичним. З іншого боку, хоча козаки не були включені до класової структури того періоду, вони набули певних форм організації в останній третині XVI століття. Протягом XVI століття вони стали соціальною верствою, а з кінця XVI століття почали формувати організації та державні структури [4, с.132].

Наприкінці XVI століття Запорізька Січ стала власною військовою спільнотою, яку не визнала жодна країна світу, і там почали формуватися елементи державності. Українське козацтво з'явилося тоді, коли Україна втратила свою державність, а її територія була захоплена різними державами. Козацькі військово-політичні організації виникли на території України, яка входила до складу Великого князівства Литовського, де не було ні князівського режиму, ні інших суспільних станів, тому козаки були вільні у виборі власного суспільно-політичного устрою.

Передумовою створення козацької держави була селянська демократія, яка стала основою для створення нової соціальної організації - козацької громади. На Запоріжжі не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва, а між усіма козаками існувала формальна рівність (наприклад, у користуванні землею та іншими об'єктами, участі в радах тощо).

Освоюючи степи, козаки розвивали власну економіку, засновану на вільній праці, на противагу домінуючому феодальному способу виробництва. Варто також зазначити, що запорозька соціальна система була заснована на легендах, міфах і традиціях: Наприкінці XVI століття Запорозька Січ стала унікальним військовим співтовариством, відмінним від інших у світі, в якому формувалися елементи держави.

Селянська демократія поступово набувала рис військової козацької демократії:

- демократичні традиції предків;
- звичаєве право;
- елементи демократії у формі віче;
- єдність, колективізм, суспільна солідарність, суспільна власність на землю;
- волелюбність; рівність людей, братерство, прагнення до справедливості в розвиненому суспільстві та суспільному житті;
- принцип виборності інститутів влади;
- децентралізація політичної влади. Це проявилось у вигляді всеосяжних систем місцевого самоврядування, автономії окремих громад і регіонів, федералізації і навіть федерації;
- єдина монархія та аристократія [5, с.16].

За формою правління це була демократична республіка, яка найбільше відповідала козацької ідеології. Вона мала своєрідний державний устрій, який виключав узурпацію влади козацькою старшиною і передбачав щорічні звіти та переобрання всіх посадових осіб. Козаки сприймали все це лише через призму усталених звичаїв і традицій. Козацька демократія проявлялася в тому, що казахи були джерелом влади, в принципі рівності козауїв у Раді Січі, в структурі Січі, у формуванні куренів, у поділі територій і у виборах органів влади та управління. Пізніше козацька демократична традиція була дещо обмежена через зростання значення козацької старшини.

Демократичні принципи запорізького козацтва лягли в основу створення Християнської козацької республіки. У той час, коли європейськими країнами правили монархії, козацтво прийняло форму республіки і мало всі основні елементи незалежного державного устрою, характерні для республіки.

На Запоріжжі республіканська форма правління існувала завдяки функціонуванню козацького парламенту та наявності відповідних військово-адміністративних інституцій і судової системи. Важливою особливістю держави була виборча система органів управління. Їхню діяльність контролювала козацька рада. Запорозька Січ мала власне військо для захисту своєї території та кордонів, власний уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, власну символіку (прапор та герб) та власну скарбницю [3, с.245].

Зрозуміло, що Січ була демократичною республіканською державою в умовах середньовічної монархії. Її особливістю було те, що це була військово-демократична республіка, що було найбільш сприятливою умовою для існування козацтва в той час. Особливість державного устрою полягала в тому, що він виник на основі військової організації; державні інститути, адміністративно-територіальний устрій та статуси були одночасно і військовими одиницями, і державним статусом.

Слід зазначити, що козаки були мало обізнані з Полібієм і з тим, що він вважав «найкращою» формою держави зі сприятливим розподілом влади. Вона поєднувала в собі риси царської влади, аристократії та демократії. Однак, як не дивно, в Січі були ознаки монархії, як-от козацький старшина на чолі, аристократії, як-от військові ради, і демократії, як-от Січова рада.

З іншого боку, в козацькому самоврядуванні майже за два століття до народження концепції Монтеस्क'є можна ідентифікувати елементи розвиненої демократії та класичного поділу влади:

- законодавча - військова рада;
- виконавча - кошовий отаман, військова старшина Січі;

- судова - військовий суддя, паланочний суддя.

Запорозька Січ суттєво відрізнялася від багатьох феодальних держав того часу. Принцип найманої праці прийшов на зміну феодальному гніту, заснованому на кріпацтві та примусовій праці. За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим суспільством. Вона мала власну армію - Військо Запорозьке. Оскільки козацтво було, по суті, військовою організацією, його організація вплинула на державність.

Таким чином, можна сказати, що козацтво мало виразно військовий характер, тоді як система управління середньовічною державою була по суті цивільною. Майже всі посадові особи, чи то в січі, чи то в паланках, виконували військову функцію. Запорозьке народне військо мало дві дивізії - військову і територіальну: У другій половині XVI століття Військо Запорозьке мало чітку військову організацію. Все запорозьке військо поділялося на курені, а курені були адміністративною одиницею Січі. Військо складалося з 38 куренів. На чолі куренів стояв курінний отаман. Кожен курінь мав свій прапор. Курені збиралися на курінну раду (Сходка) [6, с.10].

Запорозьке військо притягувало до себе вольові маси і прив'язувало їх до своєї організації та ідеології. Запорозька Січ характеризувалася як держава з власним військовим урядом, виборністю військової старшини, судовими та військовими установами, дипломатичними відносинами з іноземними державами.

Козацька державна форма мала унікальні особливості. По-перше, вона базувалася на морально-психологічних принципах, а не на націоналізмі. Людей об'єднувала не державна влада, а духовні узи спорідненості. По-друге, Запорозька Січ була варіантом держави, що характеризувалася інтенсивним розвитком військової сфери. Водночас формування потужного війська та озброєння відбувалося в умовах примітивного економічного сектору, що характеризувався відсутністю власної фінансово-податкової системи, грошей, міст та розвиненої інфраструктури.

В умовах політичної нестабільності, коли централізація української держави залишалася лише ідеєю, широке поширення демократії, відповідно, негативно впливало на процес державотворення. Козацька держава не була готова до процесу об'єднання в рамках єдиної соборної держави. Українське козацтво не змогло створити рівноправне суспільство. Сімейного устрою не існувало. Козаки не дозволяли жінкам вступати до джиги, бо це робило джигу схожою на монастир. Але не можна ігнорувати той факт, що джигіти були своєрідним лицарством, яке вимагало від своїх членів особливої дисципліни та відданості.

Таким чином, Запоріжжя стало насінням нової української держави. Козацька республіка Запорозька Січ відіграла важливу роль в історії українського народу, особливо в національно-визвольній боротьбі, розвитку української армії, освоєнні та експлуатації українського степового регіону. Козацтво створило гнучкий механізм реалізації демократичних принципів державотворення [8, с.76].

Таким чином, достатньо детальна та всебічна інфраструктура забезпечення правопорядку в Запорозькій Січі доводить наявність високого ступеня правового розвитку українського суспільства в досліджуваній період, яке є цілісним, самобутнім і самодостатнім за своїми цінностями, нормами та інституційною основою для ефективного правового регулювання суспільного життя.

Зроблено висновок, що це ще раз підкреслює здатність українців бути цілісними, самобутніми і самодостатніми за своїми цінностями, нормами та інституційною основою для ефективного правового регулювання суспільного життя. Подальше вивчення правового порядку Запорозької Січі відкриває можливість розуміння не лише його інституційних засад, але й глибинної сутності та відповідності духовним особливостям і правовим традиціям українського народу, а також можливість розробки та застосування юридичної техніки для використання історичного досвіду українського народу в мінливому контексті сучасного правового життя. Іншим дуже

важливим і перспективним питанням є можливість використання історичного досвіду українського народу в контексті розвитку сучасного правового життя.

2.2. Військово – політична організація Запорозької Січі

Козаки створили власну військово-політичну організацію демократичного характеру на новоосвоєній території колишнього Дикого Поля. Вона отримала назву Військо Запорозьке Низове через своє розташування на Нижньому Дніпрі.

Усі важливі питання козаки вирішували на загальних зборах, також відомих як козацькі кола. Військові ради збиралися тоді, коли для вирішення певного питання потрібна була воля всієї громади, але вони завжди збиралися двічі на рік (1 січня та 1 жовтня). Ради, що скликалися з ініціативи козацької голоти, називалися «чорними».

На чолі війська Січі (Коша) стояв кошовий отаман, а військова (генеральна) старшина обиралася військовою радою. Оскільки Запорозька Січ вважалася всіма українцями центром козацтва, право голосу на виборах старшини мали всі козаки, а не тільки ті, що постійно проживали на Січі.

Щоб підкреслити, що Січ представляє все українське козацтво, козаки називали кошових отаманів гетьманами (наприклад, на Запоріжжі гетьманами обиралися Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький). Гетьмани, обрані без участі козаків, не визнавалися козацтвом і не вважалися легітимними гетьманами (гетьманами, які мали законне право очолювати українське козацтво). Гетьмани та кошові отамани мали майже необмежену владу на Запоріжжі. Однак, якщо вони використовували свою владу всупереч інтересам козацтва або виявляли відсутність лідерських якостей, то могли бути негайно відправлені у відставку новоскликаною радою. Повноваження призначеного отамана обмежувалися річним терміном, після закінчення якого він мав звітувати про свою діяльність перед військовою радою і в обов'язковому порядку переобиратися на новий термін [13, с.14].

Старшину, керівників козацтва, також обирали на один рік. До складу старшини входили військовий писар (відповідальний за військові справи та зовнішні зносини), начальник військових обозів (начальник артилерії), військовий скарбник, військовий суддя, два військові осавули (які підтримували правопорядок у Січі), бунчужний. У мирний час військовий директор виконував адміністративні та судові функції, а під час воєнних дій командував запорозьким військом і делегував свої «мирні» повноваження ад'ютантові (але в більшості випадків військом командував наказний отаман).

У Січі козаки з одного регіону жили певними кланами (до 38) на чолі з курінним отаманом. Пізніше, з розширенням території, підпорядкованої Січі, вона була поділена на паланки (округи). Січовики, приписані до одного з кренів, отримували в обмін на платню землю для обробітку та право ловити рибу в одному з паланок. Козаки по чергово призначалися на прикордонну та гарнізонну службу. На рівні куреня та паланки діяла місцева рада, яка обирала місцевих чиновників [18, с. 20].

Курені та паланки були не військовими підрозділами, а адміністративно-господарськими одиницями. Для походів і військових операцій на базі куреня організовувалися військові команди, полки і сотні, для керівництва якими обиралися старші офіцери відповідного рівня.

Колишні солдати і полковники, які не були переобрані на наступний термін, формували «військові частини», які стали фактичним кадровим резервом для заміщення командних посад в армії під час конфліктів. Таким чином, козацька еліта в цілому сформувала орган адміністративної та військової влади, який хоча й не був постійним, але регулярно оновлювався. З часом цей вищий орган військової, адміністративної та судової влади на Запоріжжі отримав назву «кіш», що спочатку означало всю козацьку громаду на Запоріжжі.

Роль найвищого органу влади у Війську Запорозькому відіграла Козацька рада, де всі козаки могли висловити свою думку. Рішення козацької ради були обов'язковими для виконання. Козацька рада обирала гетьмана та

військову старшину. Гетьман мав вищу судову та адміністративну владу, був верховним головнокомандувачем і представляв Військо Запорозьке на дипломатичних переговорах. Під командуванням гетьмана перебували такі військові офіцери, як обозний (командири артилерії), писар (відповідальний за військову канцелярію), судді (відповідальні за цивільні суди) та осавули (два заступники гетьмана).

Згодом було конкретизовано територіально-військовий устрій козацьких полків і підписано угоду, згідно з якою полки були закріплені за певними округами. Полковими центрами стали міста Біла Церква, Канів, Черкаси, Корсунь і Переяслав [19, с.55].

З моменту свого заснування Військо Запорозьке Січове було республіканською військово-політичною організацією. Найвищим органом влади в Січі була Військова рада, яка вирішувала найважливіші військово-політичні питання, такі як розподіл землі та сільськогосподарських угідь. Рада збиралася тричі на рік: на початку року, на Великдень і на Покрову Богородиці. Рада також збиралася, коли виникала нагальна потреба або прохання козаків. Усі козаки, що належали до куреня, незалежно від того, чи перебували вони на державній чи приватній службі, мали рівні права голосу і могли бути присутніми на зборах. Вони голосували криком і підкиданням шапки в повітря.

Суперечки і бійки між простими козаками («сіромою», «голотою») і багатими козаками (дуками), а також між козаками, що належали до різних родів, були щоденним явищем у раді, і січневі збори відігравали в цьому особливу роль - це було перше засідання ради в січні. За кілька днів до Нового року козаки, зайняті господарством, рибальством і полюванням у своїх зимівниках на річках, озерах, у степах і плавнях, поспішали до Січі, столиці козацької громади, в очікуванні майбутніх виборів для розподілу земель і нагляду за ними. На раді, що відбувалася на початку кожного року, обирали керівників Коша - козацької ради старійшин, що складалася

переважно із заможних козаків. Найвищим правителем був гетьман, або кошовий отаман.

Як і інші старшини, життя кошового отамана нічим не відрізнялося від життя інших козаків: До складу Січної ради також входили судді (вони розглядали справи, але остаточні рішення приймав отаман), секретар (відповідав за справи Січі та відносини з сусідніми країнами), обозний (відповідав за артилерію), осавул (відповідав за козацькі порядки та військове навчання), артилерист (відповідав за в'язницю, а також за січовий арсенал), товмач (керівник козацької розвідки та перекладач) та інші посадовці [27, с. 5].

Курінного отамана та курінну старшину обирали козаки кожного куреня. Процедура обрання старшини детально описана Д. Яворницьким, із зазначенням як позитивних, так і негативних моментів. Вибори відбувалися також у паланках. Влада в паланках належала старшині, до якої входили полковник, суддя, писар, осавул, секретар, а в слободах - слобідський отаман. Рада старшин також була дуже важливою в житті сіті. Крім старшин, завжди були присутні «знатні» або «старі», тобто впливові козаки. Деякі з них раніше були старшинами [104, с.118].

На своїх нарадах старшина та впливові козаки вирішували поточні проблеми або пропонували серйозні питання для обговорення на військових зборах. У мирний час повноваження старшини були обмежені, але в операціях і на війні вони ставали абсолютними, включно з правом виносити смертні вироки. Однак, якщо козацька старшина сама порушувала закон, ухвалений на шихаді, або рішення військової ради, її або звільняли з посади, або засуджували до смертної кари. У Запорозькій Січі існував символ державності та влади, який вручався старшині і називався клейноди (з німецької - коштовність).

Вперше подарований Війську Запорозькому у 1576 році польським королем Стефаном Баторієм, клинопис включав прапор, бунчук (довгий держак з круглим мідним або позолоченим наверхом, пучком кінського

волосу та червоною мотузкою), булаву та печатку із зображенням козака з рушницею. З часом до криптографії увійшли також птах (символ влади полковника), литаври, срібна чорнильниця (кальмар), атестати військових канцеляристів, нагрудні знаки тощо.

Булава була символом влади гетьмана та кошового отамана. Козацькі полковники носили невелику рифлену булаву, відому як пернач (шестопар), на спині за поясом. На круглій срібній печатці був зображений озброєний козак. Навколо печатки був напис: «Печатка Війська Запорозького Низового переможного». Печаткою розпоряджався військовий суддя. Печатки на паланкинах і возах були круглі та трикутні, із зображенням лева, оленя, коня, зірки, місяця, шаблі та лука. Прапори були переважно темно-червоного кольору, на них вишивали герби, святих і хрести. Бунчуки вручалися кошовому отаману або гетьману, але носили їх самі бунчужні. Литаврами (великими мідними казанами, обтягнутими шкірою) користувалися для подачі різних знаків [104, с.127].

Головні реліквії запорожців зберігалися в Покровській церкві в Січі і вивозилися тільки за особистим наказом кошового отамана. Після ліквідації козацтва і знищення Запорізької автономної області вцілілі клинописи були вивезені до Санкт-Петербурга і Москви, де зберігаються донині. Козаки не визнавали законів, що діяли в Литві та Польщі. Тому закони Запоріжжя ґрунтувалися виключно на звичаях і традиціях козацького життя. На сторожі права і правових норм стояли судді. Суддя був другою за важливістю посадою після козацького отамана. Покарання були особливо суворими за злочини, що каралися смертною карою, такі як вбивство, зрада і крадіжка. Загалом, суспільно-політичний устрій Запорозьких Вольностей мав важливі риси демократії. Система визнавала особисту свободу козаків, їхню участь у вирішенні найважливіших питань життя Січі, право обирати старшину, бути обраним на будь-яку посаду, володіти землею, займатися промислами та іншими видами господарської діяльності.

Водночас, окрім «товаришів», які були повноправними козаками, на Запоріжжі існували також «новаки», часткові козаки, які служили багатим козакам, дойра, мородики, пагорби та інші. «Козацькі литаври» наприкінці XVI століття козаки сформували велике і регулярне військо, яке називалося Військом Запорозьким. Ця армія складалася переважно з піхоти і мала дуже мало кавалерії. Вони були озброєні гарматами, мушкетами, пістолями, шаблями, сокирами, бойовими ножами, списами, луками та ятаганми. Яворницький пише, що «запорізькі козаки перевершували в озброєнні навіть Західну Європу» [12, с.148].

Полки очолювали осавули, а осавулів очолював кошовий отаман. Кожен козак був зобов'язаний служити по черзі як член запорізького товариства. Основним місцем військової служби були Січі. Козаки повинні були прибувати туди за першим наказом кошового отамана. Частина козаків служила в гарнізоні Січі, інша частина - в каральних військах у степу, а третя частина - в артилерії. Січі мали власний флот великих кораблів, «чайок» або «байдаків», довжиною 20 метрів, шириною три-чотири метри і висотою 2,5 метри. Кораблі мали вітрила та два керма. Вони мали 10-15 пар весел. Вміщували 50-70 озброєних козаків, чотири-шість невеликих гармат, боеприпаси та харчі. Перетинаючи Чорне море, вони досягали турецького узбережжя за 36-40 годин. Козаки, які ніколи не мали досвіду морської війни, не могли вважатися справжніми козаками.

У постійних боях з ворогом козаки виробили власні військові методи. Вони вправно воювали як на суші, так і на морі. Їхню мужність і відвагу цінували сучасники, в тому числі й вороги. Турецький історик Наїма говорить про козаків: «Можу з упевненістю сказати, що в усьому світі немає іншого такого хороброго народу, який би нехтував життям і не боявся смерті. Ті, хто добре знається на морських справах, кажуть, що цей голий рід, завдяки своїй спритності і хоробрості, є більш грізним у морських битвах, ніж будь-який ворог» [12, с.149].

Водночас, «темною стороною характеру запорозьких козаків є те, що багато з них люблять вихвалитися своїми військовими досягненнями, пускати пил в очі іншим і хизуватися своїм одягом і зброєю». Деяким козакам були притаманні легковажність, швидкоплинність, недбалість, лінощі та пияцтво. Як важлива військово-політична сила, Запорозька Січ лише номінально підпорядковувалася Литві та польсько-литовському федеративному уряду, який не завжди поважав її волю і часто виявляв самостійність у своїй внутрішній і зовнішній політиці.

Наприкінці XVI століття вони почали відігравати важливу роль у міжнародних відносинах. Уряди Москви, Туреччини, Австрії, Венеції, Молдови та інших країн встановлювали контакти з козаками і просили їх служити у війнах проти своїх ворогів або надавати тимчасову допомогу.

Таким чином, Запорозька Січ була козацькою республікою, яка мала власні автономні установи, закони, певну територіальну та національну символіку, підтримувала відносини з іншими державами і, по суті, мала право на національно-політичну автономію. Козацтво відіграло важливу роль в історії України. З появою козацтва український народ не тільки отримав потужну підтримку в боротьбі проти соціально-економічного, етнічного та релігійного гноблення, а й був захищений від татарських і турецьких набігів. Козацтво підтримувало дух протесту українського народу проти гнобителів і мобілізувало його на боротьбу за свободу. Запоріжжя стало притулком для багатьох пригноблених і знедолених людей, центром соціальних рухів і повстань, а Січ - зародком української козацької держави [28, с.118].

Таким чином, можна сказати, що Запорозька Січ, як військово-політична організація, народилася в 70-80-х роках XVI століття. Кількісне зростання козацтва сприяло його організаційній єдності, а сама козацька спільнота набула ознак формальної організаційної структури. Важливим джерелом поповнення козацтва було селянство, яке масово втікало до козацтва через погіршення свого економічного та правового становища.

Козацькі структури на Запоріжжі також підтримували боярські слуги, які не могли підтвердити свої права на землю чи шляхетство. Селяни і міщани разом з козаками чинили опір колонізації великих компаній, які загрожували колишнім козацьким поселенням. Запорозька Січ була ефективним і функціональним механізмом в українському житті від початку свого існування до зруйнування російською армією. Вона була формою самоорганізації українського суспільства, проявом його тенденції до саморозвитку.

2.3. Запорізька Січ у міждержавних відносинах Європи та Азії

Від самого свого заснування Військо Запорозьке мало незалежну зовнішню політику. У міру того, як вільна козацька держава утверджувала себе у всіх військових справах, вона привертала до себе все більше уваги з боку сусідніх країн і далеких сусідів. Польща, Московія, Крим, Туреччина, Папа Римський та німецький імператор намагалися встановити дипломатичні відносини із Запоріжжям. Повільно, але впевнено Запоріжжя ставало суб'єктом і об'єктом міжнародних відносин.

Про широку дипломатичну діяльність Війська Запорозького свідчать також функціональні місії козацької старшини. Офіційним представником Січі був кошовий отаман, який згодом став гетьманом. Він відповідав за дипломатичні відносини з сусідніми країнами. Кошовий отаман підтримував дипломатичні відносини з сусідніми країнами і підпорядковувався царським указам та наказам гетьмана. Посади міністра закордонних справ і візира були передані військовому секретареві (пізніше генеральному секретареві). Він листувався з різними монархами та вельможами, іноді радився з монахами, але завжди від імені всього Війська Запорозького. Секретар отримував і зберігав усі універсали, укази, листи, накази і седули після того, як їх зачитували кошовий і старшина. У нього зберігався весь дипломатичний архів.

Про те, що Січ інтенсивно контактувала з іноземцями, свідчить його посада військового товмача на Запоріжжі. Цей перекладач мав не лише вільно володіти мовами сусідніх країн. Йому доводилося знаходити спільну мову з поляками, турками, татарами, греками, вірменами, молдаванами, греками, вірменами та поляками, які проїжджали через Запорожжя або з якими обмінювалися листами [29, с.98].

Він видавав подорожнім паспорти, роз'яснював вимоги та правила поведінки на Запоріжжі, виступав перекладачем під час переговорів і читав грамоти іноземних правителів, надіслані до Січі.

Як і належить незалежній і впевненій у собі державі, посланців Січі любили і приймали з великою прихильністю. На щастя, сучасники зберегли різноманітні свідчення про такі прийоми.

Перші відносини між українським козацтвом та представниками Російської держави були встановлені у 20-х роках XVI століття. До найбільш ранніх таких контактів можна віднести зустрічі з охоронними військами московського царя, які слідували за рухом татарських армій у далекі південні степи. Також були започатковані контакти з російськими прикордонниками. З ними, а також певною мірою з українським старостою, було домовлено про організацію спільної операції проти татар.

Тісні стосунки встановилися також між донцями та запорожцями на чолі з представниками Дніпровської Вольниці, авторитет запорожців ще більше зміцнився завдяки їхнім великим успіхам у боротьбі з іноземними набігами, що зробило їх самостійною силою, з якою треба було рахуватися. І авторитет козацтва ще більше зріс. Після прибуття на Дніпровські острови Дмитро Вишневецький за підтримки російських прикордонників та своїх побратимів на Дону відокремив Запорозьке козацтво від Польщі та Литви як автономну, а згодом і незалежну організацію та поступово вивів його на міжнародну арену.

Першим дипломатичним кроком Вишневецького стала поїздка до столиці Османської імперії Порти Константинополя восени 1553 року. У

Константинополі йому, як черкаському та ганівському старості, вдалося домовитися про вирішення прикордонної суперечки та припинення турецькими правителями набігів кримських військ на українську територію [31].

Розуміючи, що новоорганізоване козацьке військо не може обійтися без іноземної допомоги, Вишневецький вирішив скористатися непорозуміннями між Порту та Кримом і встановити добросусідські відносини з обома правителями. Вишневецький чудово розумів, що підтримка Запорозької Січі з боку Російської держави забезпечить успіх у боротьбі з ординською навалою.

Таким чином, на відміну від російського уряду, який підтримав Вишневецького в його боротьбі з ординським набігом, польська влада не відгукнулася на пропозицію козаків.

Похід козаків під проводом князя Вишневецького проти турецько-татарської навали викликав широкий резонанс і пробудив інтерес європейських правителів до нової організованої військової сили, що виникла на дніпровських островах. У багатьох столицях будувалися плани використання цієї сили у війнах, що спалахували то тут, то там.

Вже існували контакти між козацькими представниками у Дніпрі та послами європейських країн, зокрема Франції. Козаки також підтримували відносини з польським урядом, молдавськими господарями та донськими братами [21, с.50].

У 1568 році король Польщі, зважаючи на силу та авторитет запорозьких козаків на міжнародній арені, був змушений офіційно визнати їх як незалежну військову організацію та надавати їм військові послуги і винагороди. Король хотів контролювати діяльність козаків. Тоді король звернувся до козаків безпосередньо, а не через прикордонників. Запорозька Січ, яка об'єднала в собі низку нових сил, продовжувала розвиватися незалежно від Речі Посполитої і не погоджувалася на встановлення дипломатичних відносин із сусідніми державами.

Досить інтенсивними були контакти з Росією, а саме з початку 79-х років XVI століття Іван Грозний зацікавився проектом звільнення Молдови від васальної залежності від Порти, що призвело до приєднання запорозьких козаків до антитурецької коаліції. Москва відіграла важливу роль у підготовці козацької експедиції до Молдови для підтримки місцевих повстанців у їхній боротьбі проти турків. Відносини між козаками та польським урядом на той час були дуже добрими: Запорозький посол був присутній на коронації нового короля Стефана Баторія в 1576 році.

У дев'яностих роках шістнадцятого століття запорозька дипломатія була особливо активною. Окрім Польщі та Росії, козаки підтримували стосунки з багатьма європейськими країнами та Ватиканом. Запорозький посланець Еріх Лясота описує свої переговори з австрійським імператором Рудольфом II у 1594 році. Він також згадує про зустрічі козацьких посланців, таких як полковник Станіслав Хлопицький з московським царем та сотників Саська, Федовича і Ничипора з австрійським імператором.

У травні-червні 1594 року гетьман Северин Наливайко зустрівся з папським посланцем Олександром Комуловичем, який мав завдання від Ватикану переконати козаків приєднатися до турецької кампанії. Однак папському посланцю в Україні не вдалося зв'язатися з козаками і організувати похід проти їхнього війська, наприкінці XVI ст. козаки продовжували власну агресивну антитурецьку і антитатарську політику, незалежну від дипломатичної діяльності Ватикану [79, с.33].

Таким чином, можна зробити висновок, що українське козацтво вийшло на міжнародну арену в XVI столітті і з ним рахувалися інші потужні держави того часу. Українське козацтво вийшло на міжнародну арену в XVI столітті і з ним рахувалися інші впливові держави того часу. Польща, визнана впливовою державою в Європі, залишалася слабкою в конкуренції з козаками. Навіть у XVI столітті вона не змогла придушити козацький рух на Запоріжжі чи контролювати реєстрове козацтво.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

3.1. Основні елементи побуту, життя та звичаїв козаків

Українське козацтво, як і інші професійні групи в Середні віки, згодом виробило й розвинуло власні ритуали. Це поширювалося на всі сфери діяльності та життя. У запорозькому козачому середовищі вони склалися, найімовірніше, наприкінці існування Січі, але цілком можливо, що більшість із них сформувалися набагато раніше. Ритуали та обряди козаків були безпосередньо пов'язані з військовою справою, яка становила їхнє життя. Вона проходила через усе їхнє життя і проявлялася в усьому, що їх оточувало.

Обряди ініціації та посвяти в козаки також мали характер військового дійства. Спочатку існував перший етап такої посвяти. Хлопець залишав громаду і виходив у суспільство. Це супроводжувалося відповідними ритуалами, і майбутнього козака проводжали «на той бік». Коли в Січі прибував новий воїн, він теж проходив обряд. Ритуал містив урочисту клятву на вірність громаді та прийняття православної віри, якщо молода людина була іншого віросповідання. Після отримання статусу молодика воїн проходив військовий вишкіл, знайомився з правилами повсякденного життя в громаді та поведінкою справжнього козака. У цей період юнаків усіляко принижували, наголошували на їхньому підлеглому становищі в поведінці, стосунках і зовнішньому вигляді. Це був другий етап, як перехід до наступного етапу [78, с. 21].

Юнаки зазнавали побиття і приниження, виконували дрібні, часом принизливі доручення, ставали слугами офіцерів та інших козаків, які вже займали певне високе становище.

Стати козаком було непросто. На іспитах доводилося їсти несмачну їжу, їздити на диких конях. Були і п'яні прогулянки колодами над дніпровськими скелями, і катання на човнах Дніпром, і перевірка кмітливості молодих людей, і безліч інших незвичайних і складних завдань. Тільки після успішного проходження всіх цих випробувань посвячувані могли брати участь у морських битвах з турками. Після успішної ініціації нового козака поміщали в сицилійську хату і давали йому нове ім'я.

Козаки і селяни по-різному відзначали народні свята. Наприклад, селяни відзначали народні свята аграрними ритуалами. Козаки відзначали свята церковними службами та хресними ходами. Свято Хрещення Господнього козаки відзначали з рушницями та гарматами. На Різдво і Великдень вітали і дарували подарунки кошовим і наглядчам. У всі святкові дні часто відбувалися бійки.

Однак деякі козаки виконували традиційні ритуали, пов'язані із землеробством. Вони жили на зимових стоянках. Оскільки козаки захоплювалися полюванням і риболовлю, то й ритуали в них були пов'язані з цими заняттями. Наприклад, вони задобрювали духів стихій, пов'язували риболовлю та полювання з календарними ритуалами. Звично було бачити і заклинання, що забезпечують успіх тим, хто займався цими промислами. Під час війни ритуали і заклинання були пов'язані з конкретними діями. Часто їх пов'язували із захистом козаків від куль і ворожих шабель, бо вони допомагали захистити їх від куль і ворожих шабель і перемогти ворога [77, с. 21].

Деякі зі згаданих ритуалів відомі дослідникам за джерелами XVI століття, деякі були записані дещо пізніше, а деякі реконструйовані вченими та етнографами. Однак, хай там як, є підстави вважати, що козачі ритуали формувалися одночасно зі становленням і розвитком військового козацтва.

Одяг - це друга шкіра козака. Вони носять тільки свій одяг і стежать за його чистотою. Якщо вони приходили на банкет забрудненими, то могли стати об'єктом насмішок.

Козаки, які любили випити, на банкетах напивалися якомога менше. Хоча пити не змушували, а це було справою добровільною, козаки були зобов'язані випити хоча б одну чарку за тост. Примітно, що горілку козаки подавали виключно на тацях і просто забирали, коли за нею тягнулися ті, хто вже випив. Одна з пісень за столом звучала так: «Пий, але розум не пропивай». Ставлення козаків до п'яниць було вкрай негативним. Їм не подобалася ідея ховати п'яних небіжчиків разом із рештою населення. П'яницям рідко ставили хрести, але їхні могили завжди відзначали осиковими кілками.

Цікаво, що в повсякденному житті існували свята індивідуальні (чоловічі - для чоловіків, жіночі - для жінок) і загальні; на загальних святах чоловіки сиділи по один бік столу, а жінки - по інший. Козаки знали, що на п'яну голову можна переборщити з чужими дружинами. Козаки, швидкі на розправу, легко закінчували такі бенкети бійкою і застосовували зброю.

Козаки охоче демонстрували свою військову доблесть на банкетах, але не брехали в повсякденному житті, особливо у справах. Викрити козака у брехні було великою ганьбою.

Незважаючи на таку суворість, козаки любили подарунки та частування. Куди б не вирушали козаки, навіть якщо вони виходили грати, вони завжди брали з собою що-небудь [76, с. 264].

За словами католицького священика та історика Єнджея Кітовіча: наймовірним фактом є те, що у будь-якій Січі можна було залишити мішечок грошей на вулиці – він залишиться на своєму місці. Козаки не крали ні в себе, ні в гостей, а подавати вино перехожим було їхнім святим обов'язком [76, с. 265].

Однак козаки не зневажали «злодійство на стороні». Вони намагалися звести до мінімуму грабежі своїх одновірців, але підпали польських, татарських і тюркських поселень для них були майже святиною.

Незважаючи на всі свої достоїнства, козаки були нетерпимі до чужої віри, чужих звичаїв і чужої крові. Унаслідок цього їхні напади на сусідні

країни часом були не менш жорстокими і страшними, ніж татаро-монгольські набіги на Русь.

Козаки не тільки ненавиділи, а й відкрито не терпіли боягузів, незалежно від їхнього родового походження. Боягузливий ворог не міг загинути легко.

Козаки були людьми справи і часто казали, що «зайві слова послаблюють руку». Історія знає мало прикладів козаків-зрадників. Потрапивши в полон, вони вмирали як мученики, не розкриваючи своїх секретів. Козаки вірили, що якщо вони порушать свої обіцянки, то після смерті неодмінно поплатяться душею.

У всіх без винятку козаків було особливе ставлення до коней. Кінь - найкращий друг і вірний супутник козака. Перед відходом на війну жінки кланялися в ноги коня, «щоб козаки додому повернулися», потім кланялися батькам чоловіка. Коли козаки поверталися, дружина також кланялася і насамперед кланялася коню.

При похованні козаків, якщо кінь був живий, його вели на чолі похоронної процесії (перед родичами покійного) до задньої частини труни. Коня вкривали чорним або червоним чеплаком (підстилкою під сідло), а поруч із сідлом вішали козацьку зброю.

Що таке гра для тих, хто має бути завжди готовий до війни? Козацькі ігри були спрямовані на розвиток різних якостей козака, таких як фізична сила, швидкість реакції та вміння нестандартно мислити. Поширеною козацькою забавою було змагання «лавка на лавку». Козаки тримали руки в ліктях, як у петлі. За командою старого козака-рефері дві команди нападали одна на одну. Мета - відштовхнути, перекинути і зламати «лавки» суперників. Схожою козакою забавою є перетягування каната між козаками. Вони часто перетягували канат на багнюці, через калюжі, через струмки тощо, причому той, хто програв, падав.

Іншою доволі поширеною козацькою забавою були стрибки в мішках. Козаки мали дійти до певної точки першими, не впавши. У такий спосіб

тренувався весь м'язовий комплекс, що відповідає за м'язову силу, витривалість, координацію рухів і верхову їзду. Кулачні бої були дуже поширеним заняттям у всьому світі, особливо в армії. Козаки не були винятком. Більш досвідчені козаки, які багато разів зустрічали смерть і знали свої фізичні можливості, мали більше шансів на перемогу [72, с.660].

Завдяки таким битвам у них вироблявся кращий самоконтроль і часткова психологічна підготовка до реальних боїв.

Козацькі розваги не заперечували співів і танців. Їхньою метою було не тільки показати себе, а й потренувати голос, зробити правильний глибокий вдих, потренувати серцево-судинну й опорно-рухову системи. Мистецтво верхової їзди розвивало в дітей навички та легкість керування конем.

Колективна риболовля та полювання часто виступали не тільки як матеріальне заняття, а й як цікаве проведення часу. У випадку з риболовлею вони змагалися з вудками в хвилини тиші та спокою. Козаки любили кататися на човнах і цілити в рибу навколо себе баграми та списами. На звірів і птахів вони полювали з рушницями та луками. Таким чином, вони розвивали свою влучність і нахабство, а також уміння безшумно ходити лісом.

Козаки із задоволенням розколювали шаблями колоди, голили овочі та різали їх на криш. Особливо любили вони знімати шапки з голів своїх товаришів пістолетними кулями або сокирами. Неважко уявити, якої витримки і вправності вимагав такий подвиг. Завдання ускладнювалося вживанням алкоголю. Це дуже важливо, оскільки алкоголізм імітував змінений психічний стан, рани та забої, отримані в бою.

Козаки дуже високо цінували свої люльки і тютюн. Одна з козацьких забав полягала в тому, щоб знайти дуже міцний тютюн і курити його доти, доки хтось із козаків не закашляється. Брати довго дражнили таких сіроманрець [69, с.290].

Нарешті, згадаємо про своєрідне козацьке інтелектуальне проведення часу. Вночі, біля багаття, у розпал рейду або вартової служби, козаки любили

розповідати історії. Той, хто вигадував найсмійнішу і найдотепнішу історію, ставав центром вечірки і загальним улюбленцем.

Козаки були майстрами придумувати всілякі забави. Це стало в пригоді під час сірих буднів і виснажливих воєнних операцій, загартовуючи тіло й дух, наповнюючи воїнів, які захищали Україну, оптимізмом.

Таким чином, козацька культура, яка, можна сказати, домінувала в Україні, мала значний вплив на формування української ідентичності. Та й сама назва «Україна» пов'язана із запорозькими козаками. Саме так називалася їхня земля, на відміну від Галицької, Подільської, Волинської та Київської областей. На відміну від Галичини, Поділля, Волині та Києва, запорозьке козацтво найяскравіше відобразило прагнення українців до свободи та незалежного національного життя і стало символом національних інтересів. Запорозьке козацтво скасувало кріпацтво на своїх землях, запровадило більш прогресивні буржуазні відносини та сформувало послідовно демократичні інститути.

У Запорізькій області існував постійно діючий навчальний центр лицарських і бойових мистецтв. Сюди з'їжджалися хоробрі юнаки з усієї України. Підтримувався постійний зв'язок з українськими монастирями, які були центрами гуманітарних знань. Козаки зазвичай володіли, крім рідної, кількома мовами: польською, турецькою, татарською, тюркською, до яких випускники університетів додавали грецьку та латину. Звичка навчатися в західноєвропейських університетах давала їм змогу опанувати й інші європейські мови та науки [70, с.98].

3.2. Характеристика релігійних вірувань козаків

Сучасна історія відносить прихід християнства на Русі до кінця X століття. Важливо зазначити, що саме в цей період почався відтік незадоволених із центральної Русі на околиці, зокрема в степах. Процес відтоку народної влади в степах почався в X столітті й особливо інтенсивно протікав у XVI столітті. Останнє пояснюється придушенням католицької церкви. Після того як Річчю Посполитою став правити фанатичний католик Сигізмунд III (1587-1632 рр.), православні українські русини зазнали надмірних релігійних репресій, що призвело до жахливих наслідків після офіційного запровадження Берестейської унії 1596 року.

Першої поразки християнізоване українсько-руське військо зазнало під час навали монголо-татар Чингіз-хана 1223 року. Фактично це стало початком занепаду непереможного Руського царства, яке остаточно занепало після навали Батия в 1238-1240 рр. Важливо зазначити, що «саме тоді знову ожила давня слов'янська віра». Адже коли горіли Київ, Чернігів і Володимир Волинський, християнські священики проповідували «смирненність і покірність волі Божій». Після таких злочинних висловлювань проповідники тікали самі. Наприклад, архієпископ Йосип Руський втік у рідну Візантію, а єпископ Кирило Рязанський - у ліс. Християнський Бог не врятував руських. Люди гинули і в церквах. Саме тоді в душах людей прокинулися стародавні народні вірування, які навчили їх захищати свою Батьківщину і боротися з будь-якими нападниками [68, с.90].

На жаль, тогочасні правителі Русі не усвідомлювали тяжких наслідків насильницького запровадження християнства. Під впливом нової релігії безстрашні воїни змінили своє ставлення до життя. Якщо за вірою пращурів смерть на полі бою вважалася честю (адже воїни отримували від бога пращурів друге життя і в наступних боях будуть вправнішими), то за християнством воїни боялися смерті, бо другого життя після смерті вони не мають, що яскраво проявлялося в бою і впливало на результат. Іншими

словами, християнство підірвало стійкість непереможної російської армії і призвело до повного краху російської держави. Адже люди, які думають тільки про себе, руйнують не тільки себе, а й державу.

Найбільше зло християнства полягає в тому, що воно пригнічує свідомість людини і примушує її терпіти ганьбу, образи, приниження, здирництва, грабунки і нехтування людською гідністю. Замість того щоб свідомо боротися за свої права, християни покладаються на розраду єврейського Бога, який змушує їх мовчки терпіти поневір'яння і миритися з несправедливістю. Але оскільки єврейський Бог дбає тільки про євреїв, то для українців-росіян, та й узагалі для слов'ян, надії немає.

Занепад непереможних українських росіян можна пояснити тільки насильницьким впровадженням християнства «мечем і вогнем». Насильницька християнізація значної частини населення середньовічної Русі знизила моральний дух українських русичів і непереможної руської армії загалом. А всі розповіді про якісь «духовні блага», нібито принесені християнством чи не більше ніж вигадки церковників. На це вказували видатні політичні та громадські діячі, зокрема й Михайло Драгоманов: «віра в Христа» і «Священне Писання» розкрили свою згубну силу в часописі «Громада». А головне, «священні писання» не підтримують ідею про те, що щастя людини попереду, а не позаду. Тому всі слова проти братерства і насильства між людьми зводяться до того, щоб терпіти доти, доки сам єврейський Бог не захоче звільнити рабів [67, с.55].

Як людина військова, козак не відчував інтересу до християнства. За великим рахунком, козаки ніколи не були християнами, а вважалися такими в очах людей лише наприкінці свого історичного існування. Це пояснюється тим, що в армії свідомо порушується біблійна заповідь «Не убий». Козаки так часто порушували цю заповідь, що, згідно з християнським вченням, усі вони без винятку мали бути відлучені від Церкви Ісуса Христа. Таким чином, про християнську віру козаків не могло бути й мови. Єдиною релігією, яка відповідала діяльності козаків і визначала захист Батьківщини шляхом

збройної боротьби на полі бою, була віра їхніх предків, тобто дохристиянська православна віра, яку сповідували українські русичі задовго до приходу християнства в Українську Русь.

Безсумнівно, тільки святині предків українських русинів можуть об'єднати український народ і надихнути на національно-визвольну боротьбу проти поневолення. Заповідь Ісуса Христа «Не убий» не може спонукати до боротьби. Тому щось інше надихало українських козаків на подвиги в ім'я своєї Батьківщини. Це була віра їхніх предків, яка вимагала захищати Батьківщину, не шкодуючи свого життя. Про те, що релігія пращурів справляла духовний вплив на українців, свідчить «Книга Велеса», яка закликала до захисту від ворогів і дотримання рідних звичаїв: «Старина - наше надбання. Минуле - наше добро. З цієї книги ми почерпнемо твердість і силу, щоб упоратися з ворогами, як годиться. Так було і з нашими батьками. Греки-християни намагалися хрестити нас, щоб ми забули своїх богів, навернулися в їхню віру і служили їм. Ми бачили це і поклали на вас руки. Тому ми повинні йти і зустріти смерть. Ті, хто не думає про це, - майбутні раби і піддані. Ходімо, брати, плем'я за плем'ям, рід за родом, і будемо битися за себе на своїй землі».

Важливим і, головне, більш офіційним доповненням до висновків про нехристиянські вірування запорізьких козаків є численні визначення українських дослідників козацтва, зокрема Д. Яворнюцького:

«У Запоріжжі високо цінувалася вірність у дружбі, і, згідно з козацькими правилами, гріхом вважалося обдурити диявола, коли він ставав другом січі».

Польський аристократичний історик XVII століття Симеон Окольський у своїх мемуарах пише:

«Козаки мало думають про Бога, бо не допускають священників в армію».

Пантелеймон Куліш звинувачував козаків у байдужості до релігії. Деякі історики не помічали релігійності козаків або вважали їх нелояльними.

«Знаменитий київський митрополит XVII ст., Петро Могила, називав запорозьких козаків відступниками; православний пан Адам Кисіль (воєвода Київський) того ж століття, називав козаків «людьми без віри» (*religionis nullius*), уніатський митрополит Рутський – «людьми без релігії» (*sine religionis*), а думні д'яки московські називали козаків «людьми без страху Божого». Деякі дослідники, як, наприклад, Наливайко Д. С., виявляють вороже ставлення козаків до православної церкви та вищого духовенства, недовіру до ченців і негативний вплив наявності священиків у війську на військову службу. Вони наводять приклади забобонів і прикмет, які виокремлюються серед козаків [73, с.118].

Таким чином, сучасники козацького періоду повністю заперечують християнську віру козаків у XIV-XVII століттях. Однак останнім часом, імовірно, під тиском панівної ідеології та впливової політики сусідніх країн, з'явилися припущення про те, що українське козацтво мало християнську віру, а деякі історики навіть намагаються заявити, що українські козаки були затятими захисниками християнства. Більш безглузлого висновку не можна зробити, хіба що такий обман міг вчинити козачий офіцер-початківець, який не розуміє свого справжнього призначення.

Однак сьогодні всім відомо, що козаків називали «чорнокнижниками», тобто чаклунами, які могли спілкуватися з вищими «потойбічними» силами. Те, що чаклунство несумісне з християнством і, ба більше, засуджується Церквою Ісуса Христа як «союз із дияволом», напевно, не потребує пояснень. Але чомусь недобросовісні прихильники козацтва продовжують забувати про це, називаючи Запорізьку Січ «християнською республікою».

Досі знаходяться нахаби, які розповідають брехню про християнську віру козаків, і знаходяться дурні, які їм вірять. Тому я хочу наголосити: Запорізька республіка не була християнською, вона була козацькою. Це мають твердо засвоїти сьогоднішні українці, щоб правильно розуміти справжню історію України. Нав'язана козакам християнська ідеологія

ганьбить історичну пам'ять про наше непереможне козацтво і позбавляє справжнього відображення козацького періоду.

Надумане «християнізація» козацтва - це спосіб приписати Церкві Ісуса Христа чужі заслуги, подібно до того, як свого часу литовсько-польські ідеологи намагалися приписати заслуги заснування Запорозької Січі своїм власним представникам (Лянскоронському, Дашкевичу, Вишневецькому). Бажання прославитися і звеличити себе в ореолі козацької слави. Точно так само сучасна єзуїтська християнська церква прагне повалити всі здобутки козацтва через свою фіктивну «історичну» участь у козацькому періоді. І найголовніше - вона прагне поставити під свій ідеологічний контроль сучасне відродження українського козацтва, щоб не відродити істинний козацький дух, несумісний із рабським менталітетом християн [80, с.302].

Дмитро Яворницький, провідний фахівець з українського козацтва, зазначає, що перші церкви на козацьких землях почали будуватися тільки в XVII столітті: «У 1602 році новозбудована церква стала Самарсько-Пустинським (Миколаївським) монастирем» [105, с.45].

Щоб не складалося враження, що християнські монастирі будувалися в «пустелях» або на безплідних землях, слід зазначити, що Церква Ісуса Христа завжди займала найкращі землі. Монастир Самаро-Пустинний не був винятком: Самарська земля розташовувалася в найбезпечнішому місці (подалі від татарських полчищ) і вважалася найкращою з усіх земель, що перебували під юрисдикцією Запорозької Січі. Згідно з «Описом України» французького інженера Боплана, складеним під час його перебування на Україні в 1631-1648 роках, Самарська земля була «земним раєм». Самара була відома своїми невичерпними запасами риби, меду, воску, м'яса дичини і ретельно відібраної деревини, яку козаки через її достаток називали священною річкою. Околиці Самари запорізькі козаки називали Землею Обітованою, Божим раєм на землі.

Ба більше, як зазначав Д. Яворницький, «Самарському монастирю належало 18 648 000 десятин, 2300 квадратних сажнів». Не дивно, що до цієї

«божої обителі» хотіли потрапити багато хто, особливо деякі «абшитовані» козаки, тобто козаки, які пішли у відставку за віком, не набувши за час служби ніякого майна. І козаки не заперечували проти того, що під час перебування в монастирі вони мали раз на день співати молитву єврейському Богу [105, с. 48].

Агресивний наступ християн на українське козацтво розпочався за часів правління польського шляхтича П. Сагайдачного. Він відродив Київську митрополію і заснував її 1615 року. У 1620 р. до київської Богоявленської братії (Братського монастиря) долучився сам гетьман «з усім козацьким військом», як пафосно свідчить християнська церква. Це перебільшене поняття аж ніяк не охоплює все українське козацтво, а скоріше виключає невелику частину старшин, які були свого часу прихильниками Гетьмана. Це пояснюється тим, що, як свідчить історія, коли Сагайдачний у 1620 р. долучився до Київського (Богоявленського) братства, він уже не був гетьманом, а в 1619 р. козаки обрали на посаду гетьмана в Генеральній раді Якова Бородавку - Неродича.

Козаки продовжували віддалятися від християнської церкви не тільки за часів Сагайдачного, а й після нього. Мартін Бельський писав про козацьку битву під Яссами 1577 року, що «були козаки, що змовилися зробити кулі безпечними для себе та інших», а польський історик XVI століття Бартош Папроцький у своїй праці 1583 року писав про такий випадок, описуючи похід до Молдавії [102, с.113].

Польський священик Семен Окоцький, очевидець і безпосередній учасник цих подій, описуючи воєнні дії польської королівської армії проти запорізького війська під проводом отамана-гетьмана і Якова Остряниці, яке розбило поляків у битві під Голтовою в 1638 р., є важливим свідченням народних вірувань українських козаків.

«Голтву з двох сторін омиває Псла й Хорол, які оточували місто півкільцем, а всередині цього півкільця місто було обнесено міцною огорожею і в такий самий спосіб укріплено замок». Крім того, козаки

збудували фортечний мур. На мурах стояли тисячі людей, передні окопи були обладнані гарматами, а на пагорбах - маги й чаклуни, які могли вимовляти заклинання проти пороку, гармат, повітря й вогню».

Ці свідчення Семеона Окоцького, опубліковані в Києві 1896 року під назвою «Спогади з історії Південної Русі», є більш переконливими, ніж твердження сучасних аферистів, які намагаються будь-якими способами нав'язати козакам християнство.

Крім того, події гетьманського періоду в Острянці, описані Окоцьким, відбувалися через кілька років після того, як Петро Сагайдачний намагався нав'язати козакам християнство. Слід розуміти, що коли Сагайдачний старанно займався відновленням Київської християнської митрополії, йому не було діла до українського народу. Настільки пильний інтерес польської шляхти до відродження християнства на українсько-руському теренах можна пояснити побоюванням, що українці не повернуться до дохристиянської православної віри й випробуватимуть Церкву Ісуса Христа. Це пояснюється тим, що віра колишніх слов'ян була запалена в період монголо-татарського ярма та не менш важкого литовсько-польського панування в Україні та Русі. Люди мали стійку тенденцію повертатися до етноспецифічної релігії українських русичів, яка століттями захищала їх від поневолення [101, с.200].

Тому прохання польської аристократії про відновлення християнства в Україні-Русі аж ніяк не можна розглядати як прохання до українців, а те, що гетьман П. Сагайдачний увійшов у Братський монастир із так званим Запорозьким військом, було знаком того, що він приборкав релігію Ісуса Христа, і це свідчить про те, що він усвідомлював загрозу, що виходила від козацьких військ, які такими не були. Тому християнство мало розглядатися як найефективніший засіб поневолення українців і знищення військової сили, яку втихомирювало Запорізьке військо.

Деякі історики намагаються приписати Сагайдачному патріотичний мотив національно-визвольної боротьби проти федератів, але річ у тім, що

Сагайдачний, будучи культурною людиною, не лише мав дохристиянську віру, а й насильно католизував український народ, що вже йшов до відродження віри своїх пращурів. Саме проникливе усвідомлення неможливості «вибрати менше з двох зол» привело Сагайдачного до прагнення відродити греко-католицизм. Тому спробу Сагайдачного відродити Київську митрополію слід розглядати не як турботу про потреби українського народу, а як турботу про потреби польської шляхти, яка без підтримки християнства була приречена на цілковиту загибель на теренах Української Русі. Український уряд не цікавили потреби українського народу.

Християнство - часто використовуваний засіб підкорення великих територій, зокрема й козацтва. Ми маємо у своєму розпорядженні документальні свідчення того, що християнська церква розглядала сам факт поневолення і гноблення людей як цілком виправданий християнською мораллю. Один із прикладів можна знайти в щоденнику польського священика, який брав участь у битві під Кумейками 1637 року:

«Богу було завгодно показати, що селянська війна настільки жорстока, що зупинити її може тільки сам Бог». [98, с.15].

Іншими словами, згідно з релігійними переконаннями цього християнського священика, християнство не лише засуджувало фізичне пригноблення та жорстоке поводження з українцями з боку польських «панів», а й визнавало неминучість покарання гноблених у спробі визволити їх від ярма та відновити їхню людську гідність.

Подібні свідчення сучасників козацької доби, незважаючи на їхній авторитет у науковому світі, не можуть замінити висновків нещодавніх і особливо сьгоднішніх науковців. Якщо сьгоднішні історики намагаються представити козацький період у контексті сучасних соціальних, політичних і релігійних вподобань, то вони мають визнати, що таке уявлення не лише недостовірне, а й є свідомим спотворенням істини.

Д. Яворницький, стверджує, що «запорізькі козаки приховували від духівництва свої оперативні плани». Про це згадує у своїх мемуарах свідок, польський священик С. Окольський, який наводить слова одного православного священика перед Кумейківською битвою:

«Цей священик свідчив, що напередодні бачив артилерію в Мошнах, але не знав, чи був там Павлюк, чи ні, бо козаки виглядали священиків» [103, с. 21].

Таким чином, увесь період прийняття християнства запорозьким козацтвом охоплює лише останнє століття існування запорозьких козаків. Тому будь-які висновки сучасних науковців щодо християнської віри запорізьких козаків, і зокрема щодо так званого «християнського благочестя», є не більше ніж покірністю урядовим наказам і явною поблажливістю перед обличчям тимчасово панівної ідеології.

Подібний християнський наклеп зумовлений тим, що після знищення українського козацтва 1775 року захищати правду стало нікому. Крім того, козаки мало уваги приділяли записам і літописам про своє життя. Козаки були далекі від так званої бюрократії. Та й не могла чесна людина подумати, що в майбутньому хтось нав'язуватиме їй вигадані преференції (зокрема й неправдиві звинувачення в неправильному віросповіданні). Відсутність козацьких літописів дозволила християнам по-своєму переказати історію козацького періоду. Однак навіть у величезному морі християнізованої брехні є правда, як-от твердження Чухліб Т. про те, що «козаки заперечують свою участь у релігійних справах, а якщо й брали участь, то тільки завдяки іноземному впливу, особливо гетьмана Сагайдачного, який скерував їх на цей шлях». Понад те, першу церкву в Запорозькій Січі було збудовано шляхтичем Богданом Хмельницьким для приборкання вільнодумного й незалежного духу козацького братства, так само, як братський монастир у Києві було збудовано шляхтичем Петром Сагайдачним для приваблення всього Запорозького війська [95, с.16].

Наступник Хмельницького, гетьман Виговський, широко застосовував політику приборкання українського козацтва шляхом християнізації. На думку вчених, цей польський шляхтич вирізнявся ненаситною жагою наживи і за два роки перебування на посаді гетьмана став найбагатшою людиною в гетьманській державі.

Запорозьке військо було знищене Петром Калнишевським, останнім християнським запорозьким гетьманом. Карнишевський повністю знищив Запорозьке військо, знехтував козацькими звичаями, сплюндрував козацькі традиції та поклав край Запорозькому війську. А якими були б козацькі традиції, якби Петро Калнишевський був відданим церковником, тобто київським митрополитом? Не дивно, що при ньому козацька братія почала наслідувати злу ідеологію іудеїв, творців християнства, і перетворилася з безстрашних борців за волю й незалежність своєї Батьківщини на слухняних рабів іудейського Бога, що думають тільки про власне благополуччя.

Так чи інакше, прихід християнства в Запорізьку область призвів до занепаду козацтва, і зрештою Козацька республіка зникла з геополітичної карти Європи. Можливо, деякі розумні люди заперечать, що руйнація Запорозької Січі була несподіваною подією. Але це не так. Московське військо ніколи б не застало козаків зненацька. По всій Україні, особливо в козачій автономній області, було достатньо козаків і чесних прихильників козацтва, які попередили отамана-гетьмана про те, що ворожі полки просуваються до Січі. Тож у Калнишевського на той момент було вдосталь часу, щоб скликати козаків із палаців по всій гетьманській країні для захисту козацької столиці або для її перенесення в інше місце, як це робили впродовж століть. Іншими словами, питання не в тому, чому Калнишевський не зміг відбити ворога, а в тому, чому християнська церква встановила своє панування на Запоріжжі.

Як би там не було, християнство принесло слов'янам не більше ніж народні вірування для розуміння і піднесення духовної діяльності людини. Християнство створило єдиного, вічно караючого Бога, ввело поняття пекла,

вимагало постійного нагадування про страшний суд і кінець світу. Крім чужих культур, у Росію було принесено так зване «візантійське право». Візантійське право виправдовувало покарання смертю і тілесними ушкодженнями. Такі заходи були спрямовані здебільшого проти християнської опозиції [96, с.75].

Козаки цуралися християнства, бо козаки того часу знали те, чого ми не знаємо сьогодні, те, що приховувалося століттями. Що сучасне християнство стало більш завуальованим, більш витонченим, більш пристосованим, більш пристосованим до сучасності і більш відповідним до своєї істинної мети - руйнування національної самосвідомості всіх народів і впровадження іудейської ідеології, яка проголошує єврейський народ «обраним народом», якому єврейський Бог благоволить серед усіх народів світу. Безсумнівно, це вдалося. Однак було б дуже дивно, якби єврейський Бог замість свого власного народу обрав неєврейський.

Отже, насамкінець підіб'ємо підсумок доказам нехристиянської релігії українського козацтва:

1. назва «козаки» походить від «косачки» - народної назви дів-амазонок, які переховувалися в Меотиді (Азовському морі) тобто у безпосередньому сусідстві з Кімерійцями, праотцями Антів, від яких українці успадкували рідну Предківську релігію;

2. згадка про першу Запорозьку Січ на острові Хортиця явно не пов'язана з християнством. З іншого боку, слово «Хортиця» походить від давньоукраїнського слова «хорти», що означає вовк. Про ототожнення козаків із вовками свідчить той факт, що козацькі вожді уявлялися вовкодавами, особливо козацький гетьман Іван Сірко, який офіційно вважався вовкодавом, це вказує на прямий зв'язок із вищою (потойбічною) силою, яку християнство засуджувало за зв'язок зі «злими духами»;

4. спосіб життя козаків не відповідає християнському віровченню. Справді, у козаки йшли тільки ті, хто прагнув свободи, тобто звільнення від нав'язаної християнством свідомості життя в покірності та рабстві [15, с.132].

Поява в XVII столітті перших християнських церков на найвіддаленіших околицях козацтва свідчить, що до XVII століття козаки не тільки відкрито нехтували християнством, а й не вважали за потрібне зважати на нього в суспільстві.

Усі чутки про те, що козаки сповідували християнство, ґрунтуються на свідченнях християн, які, звісно ж, приписували свої релігійні уподобання козакам. Не виключено, що наприкінці Запорозької Січі деякі козаки були так званими напівхристиянами, тобто охрещеними для видимості, але при цьому беззаперечно дотримувалися традиційної етнічної віри.

3.3. Українська жінка козацької доби

Однією з найактуальніших проблем у сфері захисту прав людини в сучасному світі є становище жінок у суспільстві. Незважаючи на те що в науковій сфері цій проблемі приділяється велика увага, проте питання про співвідношення ролей жінок і чоловіків у суспільстві й досі залишається повністю невирішеним. Тому не лише з наукового, а й із соціального погляду важливо вивчити та зрозуміти таке складне й унікальне явище, як становище та роль жінки в українському суспільному житті в козацький період. Адже знання того, якими були жінки в той чи інший період історії країни, є передумовою для глибшого пояснення закономірностей у всіх сферах життя суспільства.

Жінки, які посідали на той час привілейоване становище в українському суспільстві, часто брали активну участь, поряд із чоловіками, в усіх соціальних процесах, що відбувалися на українських землях у цей період. Проте донедавна їхня діяльність була прихована за чоловічими проявами і не потрапляла в поле зору дослідників.

Висновки про становище жінок робилися здебільшого на основі вивчення козацького аскетизму, тобто того, що козаки полишали свої сім'ї й жінок і зосереджували свої душевні та фізичні зусилля на військовій діяльності. Деякі дослідники української історії вважали, що козаки, які мешкали на Дніпровських островах, були байдужі до мирських радощів і нехтували комфортом і щастям своїх родин [17, с.115].

Ґрунтуючись на літературних даних, Лепявко С. наголошував на тому, що жінки вищого стану мали необмежене право купувати й продавати рухоме та нерухоме майно, що вони мали юридичні обов'язки, що вони вели судові процеси та часто були обізнані зі статутами й іншими законами, що вони самі виступали в суді та говорили в суді, що вони знали про складність судових прецедентів і що вона наголошує на тому, що не поступається чоловікам. При вступі до шлюбу жінки брали прізвище чоловіка, але могли взяти і своє власне, а заміжні жінки часто підписували документи лише своїм дівочим прізвищем [61, с.77].

Гарантуючи жінкам майнову незалежність і право успадкування землі, Литовська хартія узаконила рівний із чоловіками правовий статус жінок. Зрештою саме правовий статус людини характеризував середньовічну людину і визначав її моральні якості: вік повноліття за першим Литовським статутом 1529 р. становив 18 років для чоловіків і 15 років для жінок; за третім статутом 1588 р. вік повноліття для жінок було знижено до 13 років. З цього моменту дівчатка не тільки ставали повноправними власниками успадкованого майна, якщо залишалися сиротами, а й могли володіти власним майном ще за життя батьків. Це майно могло бути набуте внаслідок поділу майна із заміжніми сестрами або внаслідок дарування від батьків. Майнові права незаміжніх жінок були такими самими, як і в незаміжніх чоловіків. Аристократичні жінки цього періоду мали широку свободу і юридичну незалежність і не поступалися чоловікам у повноті громадянських прав.

Соціальний статус жінок-аристократок відрізнявся від чоловічого тільки тим, що жінки успадковували чверть вітчизни, якщо були живі їхні брати. Цей виняток пояснюється тим, що за литовським феодалним правом володіння власністю завжди поєднувалося з обов'язком військової служби. Якщо землевласниця була вдовою або розлученою з сім'єю, вона була зобов'язана поставляти певну кількість воїнів, але не була зобов'язана служити особисто.

Проте інколи жінки виконували цей обов'язок, здаючи військову повинність, як це зробила в 1565 р. шляхтянка Зофія Сзофова. Незважаючи на те що запорозька шляхта були практично недоступна для жінок, українські жінки, як і небагато інших жінок у Європі, були пов'язані з армією та військовою службою. Нестійкі особливості життя в українських провінціях поблизу татарського кордону вимагали потреби у зброї, войовничого темпераменту та своєрідного світогляду. У таких умовах жінки поділяли ті самі інтереси, що й їхні чоловіки та брати. У небезпечних районах жінкам часто доводилося охороняти родинне вогнище та домашнє майно. Життя в прикордонних районах навчало українських жінок стійкості, незалежності, мужності, уміння взяти до рук зброю і постояти за себе та свою родину [62, с. 15].

За переказами, записаними О.М. Корнієнком, Варвара, дружина козацького сотника Семена Мотори, брала активну участь у повстанні під проводом Якова Острянина. Особливо активно вона брала участь в обороні табору повстанців під Жовнами на річці Сулі. За переказами, Острянин доручив Варварі Моторі застрелити особливо важливу постать у ворожому таборі, а шістьом козакам зарядити мушкети і приготувати стріли. Згідно з документами, 1524 року після битви за замок Прухник на Поділлі серед трупів захисників було знайдено тіло жінки, переодягненої в чоловічий одяг [45, с. 123].

Щоб уникнути виявлення, жінки поголили голови. Феодосія, дружина полковника Семена Палія, відома як «мати-полковниця», мала неабияку

владу та вплив на українських козаків Правобережжя. Ця яскрава Палііха не тільки вмiла приймати послiв, якi приїжджали в країну Палiй, а й керувала господарськими справами Фастiвського козачого полку пiд час вiдсутностi чоловіка. У перiод сибiрського заслання чоловіка вона провела кiлька операцiй проти московитiв i польських шляхтичiв, захищаючи вiд їхнього вторгнення Фастiвський край.

Українські жінки не менше, нiж чоловіки, потрапляли в полон, але їхня доля була бiльш трагiчною. На поневолених жiнок чекала важка i виснажлива праця на територiї поневолювачiв, а наймолодших i найкращих забирали в гареми. Українські невиліниці високо цiнувалися на невиліничому ринку за красу, розум i високу фiзичну витривалiсть, вже згадуваний Михайло Литвин, автор лiтопису ХVІ столiття, зазначає, що вродливих українських дiвчат iнодi купували як золото, а iнодi вигiдно перепродували на мiсцi. У нинiшнього турецького iмператора є кохана дружина, мати його первiстка i спадкоємця. Це Настя Лiсовська, дружина турецького султана Сулеймана I, яка увiйшла в iсторiю пiд iм'ям Роксолани.

Поряд з кодифiкованим правом, носiєм якого була держава, iснувало й звичаєве право, носiєм якого був народ. Особливiстю українського звичаєвого права було виокремлення подружнього майна, так званої нерухомостi, часто землі, яка входила до складу приданого. Материнське майно не входило до складу родинного майна i не дiлилося мiж окремими сiм'ями, а передавалося по жiночiй лiнiї i являло собою самостiйну жiночу майнову систему. Навiть пiсля бездiтної дружини, згiдно зi звичаєвим правом, чоловік мав передати майно, успадковане дружиною, її батькам.

Д. Яворницький повторює, що третина худоби та рухомого майна, вiдiбраного товариством у засудженого до смертi козака, вiддавалася його дружинi та дiтям, якщо козак був одружений. Крім того, в Україні iснував звичай, згiдно з яким врятувати життя козака, засудженого до смертi, могла тiльки жiнка, яка погодилася вийти за нього замiж [99, с.126].

Для шлюбу в Україні в XVI-XVII ст. було характерне рідкісне для середньовічної Європи явище розлучення, причому розлучення відбувалося не тільки з причин, визнаних церквою, а й через розбіжності в подружньому житті й навіть втрату довіри та прихильності між подружжям, а також хронічну хворобу одного з них. Шлюборозлучний процес здійснювався шляхом подачі взаємних «протестів», у яких обумовлювалися матеріальні умови і права дітей. Після всіх формальностей, пов'язаних із розлученням, чоловіки і жінки могли укласти новий шлюб. Селянки також виявляли ініціативу як у шлюбі, так і в розлученні. Однак можливість розлучення не означала, що створені сім'ї були недостатньо міцними. Історичні джерела свідчать про те, що подружні стосунки були рівноправними й теплими, дружини часто з вдячністю дарували своє майно чоловікам, не будучи до цього примушеними.

Більшість записів про дарування завершується юридичним формулюванням, що пояснює причину дарування: «на знак щирої любові до чоловіка і поваги до такої ж любові з його боку». Значна кількість таких записів була зроблена самими чоловіками, і в них зазначалося, що чоловік також дарує своє майно дружині «на знак подяки за кохання і вірність подружжя».

Деякі представниці вищого стану були добре освічені, та й серед буржуазії було чимало грамотних жінок. Коли Павло Алеппський уперше ступив на українську землю в Рашкові на Дністрі, він одразу ж відзначив чудову культуру українців: «Починаючи з цього міста, тобто по всій козацькій землі, ми помітили чудові риси, що нас вразили. Крім того, священники навчають сиріт і не дозволяють їм блукати містом, як невігласам» [94, с.223].

Система домашньої освіти дівчаток була традиційною і найбільш поширеною на українських землях у козацький період. Батьки рідко нехтували початковою освітою своїх доньок, про що свідчать численні записи в записних книжках (продажі, пожертви, різноманітні скарги,

передання майнових прав іншим особам, отримання грошей тощо). Ці записи робили не лише аристократки, а й представниці нижчих соціальних верств.

Звичайно, в одному розділі неможливо охопити всіх відомих жінок козацької епохи. Всі вони однаково заслуговують на таку оцінку американського письменника Крістіана Боуї про жінок: «Після Бога ми повинні дякувати жінкам».

Таким чином, з наведених вище фактів можна зробити наступні висновки: українські жінки-козачки були рівними з чоловіками і особисто незалежними. У період боротьби за свободу і незалежність України жінки-борці іноді вступали до лав козацтва разом з чоловіками, але в таких випадках вони не вступали до козацтва добровільно.

- Козацькі жінки, як правило, були добре освічені, сприяли поширенню освіти, були меценатами та жертвували майно на розвиток освіти в Україні.

Вони дарували товари для освітнього розвитку українців.

ВИСНОВКИ

Історія українського козацтва – це одна з найвеличніших сторінок нашого народу. Дана тема була, є і буде актуальною ще багато років, а особливо в теперішній час, коли ми знову мусимо виборювати незалежність своєї держави.

Козаки та Запорізька Січ - це не від'ємні речі, які один без одного не можуть існувати. Запорізька Січ була важливою історичною подією, оскільки вона була символом боротьби українського народу за волю та незалежність. Козацтво було одним з найважливіших політичних, соціальних та культурних рухів на території України, а Запорізька Січ стала центром козацького руху.

Тому варто зазначити, що роль козаків у заснуванні Запорізької Січі є надзвичайно великою. Саме козацтво стало тією силою, яка об'єднала український народ навколо однієї ідеї – домогтися незалежності і збудувати власну державу. Січ і була, тим осередком, де формувалися ці ідеї, де об'єдналися незламні воїни, щоб створити власну державу.

Поставлена мета та окресленні завдання дослідження досягнуто та сформульовані висновки полягають у наступному.

1. Проаналізовано важливу ланку еволюції українського суспільства пізнього середньовіччя та початку нової доби, яку становила козацька верства, що позначилося на всіх сторонах його життя: економічному, політичному та соціальному розвитку, етнокультурних процесах. В умовах іноземного панування козацтво виступило захисником українського етносу перед загрозою фізичного знищення і духовної асиміляції. Сформувавшись із представників різних соціальних станів, воно стало виразником загальнонародних інтересів, мало визначальний вплив на становлення національної свідомості українців. Кінець XV ст. став часом появи на

історичній арені українського козацтва. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована 1489 р.

Згодом викристалізувалося кілька версій, що пояснюють походження козаків:

- «хозарська» - ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

- «чорно-клобуцька» - вбачає в них нащадків «чорних клобуків» - тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;

- «черкаська» - вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

- «татарська» - виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства - козацтво;

- «автохтонна» - доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

- «болохівська» - пов'язує козацьчину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

- «бродницька» - висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі - «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

- «уходницька» - пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі

прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

- «захисна» - пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

- «соціальна» - факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання. Факторами, які дозволили з'явитися і сформуватися козацтву, були: існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями; досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін; природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

2. Визначили етапи формування козацького стану в Україні, який включає в себе три стадії:

1. кінець XV ст. – перша половина XVI ст.(зародковий, побутовий етап) – створення козаками на Дикому полі примітивних оборонних споруд – «засік», «січей» для збереження отриманої під час промислів здобичі, зимівлі на Дикому полі та захист від нападу ординців

2. середина XVI ст. – поступове просування цих оборонних осередків вниз по Дніпру, створення князем Дмитром Вишневецьким Хортицького замку за дніпровськими порогами, що став своєрідним праобразом легендарної Запорозької Січі.

3. 60-80-ті роки XVI ст. – заснування низовими козаками справжньої військово-політичної «козацької твердині» на о.Томаківка, яка стала класичним зразком для створення наступних Запорозьких Січей.

3. Розкрито суть козацтва та його можливих «аналогів»

Основна суть козацтва, полягає у їхній діяльності, саме козаки торкалася всіх сфер життя українського народу: вони боронили українські землі, освоювали південні степи, підтримували українську

культуру і православну церкву, брали участь в антифеодальних виступах, зробили головний внесок у визволення України з-під влади Речі Посполитої.

Аналоги козакування відомі на українських теренах з давніх часів (бродники, берладники). Проте наявні джерела дають підставу стверджувати, що лише з другої половини XV ст. охоронці південного прикордоння й уходники-промисловці дістали назву козаків.

Також, одним із козацьких аналогів є орден рицарів, заснований під час хрестових походів 1096-1291 років. Під час розгортання конфлікту між християнством та ісламом сформувалися ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонських лицарів, які вели запеклу боротьбу з мусульманами. Ці лицарі, які діяли незалежно і були важливою збройною силою під час хрестових походів, занепали після поразки в них.

4. Проаналізовано суспільні інституції на Запоріжжі, а саме встановлено, що головними елементами політичного устрою Війська Запорозького були загальна козацька рада, інститут кошового. Рада була органом прямої дії, їй належали певні законодавчо-розпорядчі функції. Вона обирала кошового отамана і старшину (суддю, осаула, писаря). Вищу виконавчу владу на Січі мав кошовий отаман, разом з якими обирали військову страшину: сіддю, писаря, осавула, які й становили уряд Січі, до них належали і курінні отамани. У військовому відношенні Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному – на 5-10 паланок.

Водночас необхідно наголосити, що козаки зуміли виробити оригінальну суспільну організацію, яка за своїм змістом була спрямована проти феодальних порядків. Усі без винятку члени козацької громади, яка була одночасно організацією воєнною і самоврядною, мали рівні права на користування землею, участь у козацькій раді виборах старшини тощо. Козаки переконливо демонстрували можливість організації соціального та економічного життя без феодала й тим самим здійснювали значний революціонізуєчий вплив на покріпачення селянства. Це зробило козацтво

справжнім детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, які буквально потрясли весь державний організм Польщі.

Визначили роль військово - політичної організації Запорозької Січі. Безперечно, Запорізька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою «козацькою республікою».

5. Щодо ролі Запорозької Січі на міжнародній арені, можна зробити висновок, що українське козацтво вийшло на міжнародну арену в XVI столітті і з ним рахувалися інші потужні держави того часу. Протягом століть українське козацтво захищало свої кордони і боролось за свої інтереси, а також інтереси інших країн. Козацькі частини були бажаним доповненням до польської, молдавської, французької, шведської, трансільванської та інших армій. Про славні битви і походи козаків, їхню мужність, хоробрість і винахідливість ходять легенди. Козаків сміливо можна назвати одними із кращих військових формацій Європи того часу.

6. Охарактеризували основні елементи побуту, життя та звичаїв козаків

Козаки жили за власними унікальними звичаями, які були пов'язані з військовим духом козацтва та витоками з глибин культури.

Вони мали свій притаманний одяг(сорочка,шаровари,шапка та жупан), в них була специфічна зачіска – «оселедиць»(довге пасмо волосся на голеній голові), козацька їжа – куліш, соломаха, тетеря, щерба, мамалига, галушки і т.п.

Козаки свято вірили в Бога, тому відвідували церкву, святкували релігійні свята, також дотримувалися обряду поховання.

Цікавим та унікальним явищем козацтва є кобзарство. Своїми піснями та думами, кобразі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників, соціального та національно-релігійного гніту.

Насперед, важливо згадати різні обряди козаків – це прийом нового козака, обрання кошового отамана, підготовка до нових військових походів і т.п.

Козаки, які жили поза Січчю займалися господарством: риболовлею, мисливством, землеробством, скотарством, чумакували тощо.

8. Світогляд запорізького козацтва теж мав релігійний характер і ззовні він проявлявся в формі православ'я.

Козацька релігія та обрядовість мала схожість з вірування Лівобережної України. Причиною цього був тісний зв'язок Запорожжя із населенням лівого берега, саме з цієї частини найбільше приходило людей до військового товариства.

Характерною ознакою духовного життя козаків був культ Пресвятої Богородиці Покрови, що символізувала захист християн в їх боротьбі з мусульманами.

Але не дивлячись на всі християнські ознаки козаків, дослідники доводять протилежне, що саме козаки ніколи не були релігійними, це поодинокі випадки, що потрапили до історії.

9. Українській жінці-козачці належить величезна роль у історичному процесі творення народом матеріальних та духовних цінностей як суспільства, так і держави. Самостійність, незалежність характеру жінки-козачки, повага до неї відзначаються в багатьох історичних джерелах серед характерних національних рис. Історія зафіксувала чимало фактів участі української жінки-козачки в громадсько-політичному житті. Поки можновладних чоловіків не було вдома, українські гетьманші іноді брали на себе всю повноту влади й підписували універсали, які набували сили законів. Розповісти про всіх знаменитих жінок козацької доби в рамках однієї статті, звичайно, неможливо. Усі вони однаково заслуговують на оцінку жіноцтва, яку дав американський письменник Крістіан Боуві: «Після Бога ми в першу чергу в боргу перед жінкою: спочатку вона дарує нам життя, а потім надає цьому життю змісту». Таким чином, із наведених фактів можна зробити висновки: – жінка козацької України була рівноправною з чоловіком, особисто незалежною; – в роки боротьби за волю й незалежність України до козацьких лав разом з чоловіками подекуди ставали й жінки-войовниці, коли

вони не з власної волі потрапляли у татарсько-турецьку неволю, то часто й там намагалися силою свого духу і розуму служити Україні; – жінки-козачки були в загальній масі високоосвіченими і сприяли поширенню освіти, ставали меценатами, жертвуючи матеріальні блага заради розвитку освіченості українського народу.

